Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 107 (14831) 1992 чылдың июнь 5, пятница

Солунга ат салган шагы 22.30 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Бөгүн долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының Бүгү-делегей хүнү

ЧАА МИНИСТЕРСТВОНУҢ ЭГЕ ХҮННЕРИ

Тыва Республиканың улус депутаттарының алдыгы сессиязында бистің республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржактың киирип келгенин ёзугаар турган чаа министерстволарның арасында Экология болгаш бойдус курлавырларының талазыбиле министерство база бар. Оон министринге Д. Х. Ооржакты ТР-ның Президентизи бодунуң Чарлыы-биле томуйлаан. Президентиниң шинтпирлээни-биле алырга, ол дээрге амгы үеде эн чүгүла төп албан черлерининг бирээзи болур ужурлуг. Кижиниң ажылчорудулгазының улам калбарып, ханылаанының болгаш сайзыраанының түпнелинде бойдуска оон багай салдары улам улгадып турар. Сөөлгү чылдарда бистің Тывага долгандыр турар хүрээлелге хоралыг салдарлар көскүзү-биле улгаткан. Агаар хораннаның, чер девискээрлери үрелип, арга-арыглар эвээжел, дириг амытаннар ховартап турар. Ол база бойдусту, оон күрлавырларын кам-хайыра чокка аажылап, камгалавайн келгенивистің түнели-дир.

Бөгүн долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының Бүгү-делегей хүнү. Оны бистің республикада база калбаа-биле демдеглеп эрттирип турар. Тыва Республиканың бойдус камгалаар органнарының ажылдакчылары бо хүнну чамдык чедишкиннер-биле өткаан. Ылангыя эрткен чылын республиканың моон мурнунда турган бойдус камгалалының комитединиң шүгүмү-биле хөй ажылдар кылдынган.

Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус күрлавырлаының министри **Дандар-оол Хаянгырбаевич Ооржак-биле** «Шынның» корреспондентизи ужурашкаш, оон интервьюну алган.

Айтырыг: — Дандар-оол Хаянгырбаевич, Тыва Республиканың бо чаа министерствозунуң дугайын номчукчуларга допчузу-биле чугаалап берип көрүнерем, оон кол-кол сорулгалары кандыгыл?

Харыы: — Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыынга болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалынга үндезилээш, РСФСР-ниң бойдус камгалалының күрүнепиң төп органнарынга киириштир мурнундагы чамдык министерстволарның болгаш комитеттерниң орнунга РСФСР-ниң Экология болгаш бойдус күрлавырларының министерствозун тургусканын номчукчулар билир боор. Ынчангаш бистің республиканың оон-биле дөмей чаа министерствону тургусканы маңаа чугаалаар апаар.

Министерствонуң эргелери болгаш хүлээлгелери мурнундагы Бойдус камгалал комитеди-биле деңнээрге, улгаткан. Бо министерствога мурнунда турган Тываның ыяш ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны, мелиорация болган суг ажыл-агыйының талазы-биле Тываның төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкыны, гидрометеорология төвү, Анныыр ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкыны, геология-шинчилел экспедициязы, Балык ажыл-агыйының инспекциязы, хөрзүнүң болгаш чер күрлавырларын камгалаар талазыбиле комитет, а ол ышкаш бойдус камгалалынга хамаарылгалыг өске-даа организациялар болгаш албан черлери каттыжып кирер. Ынчангаш оларның эргезинге бол-

(Төнчүзү 3-кү арында).

СИМПОЗИУМГА КИРЖИР

Эрткен май 29-та типография клувунга «Хөөмей-92» деп конкурс эрткен. Анаа 6 ансамбльдерден 30 кижи делегей чергелиг симпозиумга киржир эрге дээш боттарының талантызын бараалгаткан. Нинтизибиле конкурс организастыг деннелге болган. Бо улуг көрүлдеге хоорайның культура килдизинің эргелекчизи Г. И. Марченко база ол ышкаш Культура министерствозунуң ажылдакчылары олуржуп турду. Жюриге Тывада ат-сураа алгый берген сыгытчы Ооржак Хунаштаар-оол кирген болгаш Батый Кенеш жюрини даргалап эрттирген. 2 шак ажыг үе иштинде болган маргылдаага күүселикчилер багай эвес киришкен. Конкурстан дашкаар «Тыва», «Саян» ансамбльдериниң сыгытчыхөөмейжи ооллары база киришкен чүве. Бо ансамбльдер дөмей-ле делегей чергелиг хөөмейжилер чыыжынга чалалга чокка-ла киржир дээрзин Тыва Республиканың культураазының алдарлыг ажылдакчызы, композиктор Батый Кенеш чыылган чонга дыңнаткан. Көрүкчүлер база оон саналын деткиди.

Ам кымнар симпозиумга киржир эргени алганы чугаалаар апаар Ансамбльдер аразыдан «Хөөмей», «Эдер-Күй», а ийи-чангыс күүседикчилерден Анатолий Кара-Сал, Буян Донгак, Хунаштаар-оол Ооржак олар типлекчилер болуп шылгараан болгаш Кызыл хоорайдан делегей чергелиг хөөмейжилер чыыжынга киржирлер.

Типлекчилер база эки болган ансамбльдер дипломнар, өртектиг барааннар-биле шаннаткан. Олар амдан эгелээш симпозиумга эки белеткелдиг киржир дээш белеткел ажылын эгелей берген.

Энгил-оол МОНГУШ.
Республиканың типография-клувунуң директору.

«Азия төвү» шаңнал дээш

БӨГҮН ЭГЕЛЭЭР

Хостуг хүрешке «Азия төвү шаңнал дээш Россияның, ХКД чурттарының болгаш Моолдуң мөгелериниң киржилгези-биле болур маргылдаа даарта Совет Тываның беш чылы аттыг стадионга эгелээр.

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитединиң, хүреш федерациязының база профэвилелдериниң спорт нинтилелинин чыл санында эрттирип турар бо маргылдаазынга киржири-биле Тывадан аңгыла 12 команда чагыны киргеп.

Тыва Республиканың Спорткүркомунуң чанында республиканың элээдı үрүглариның олимпийжи күрдавырының спорт школазының директору, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери В. М. Кара-Тоңнугнуң дүүн дыңнатканы-биле алырга, Узбекстанның, Татарстанның база Моолдуң Улангом хоорайыдан эн шилиндек мөгелер келген. А бистің кожзвыс Бурятиядан мырынай 2 команда шаңналдыг черлер болгаш спортчу ат-алдар чедип алыр дээш чедип келген.

ХЕЙ-АЪДЫН КӨДҮРЕР КЫЛДЫР

Тыва Республиканың сүлде, тук, гимнинин дугайында чогаалчы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының бо чылдың апрель 17-де «Шын» солунга үнген делгеренгей үүлүн номчаан, анаа долузу-биле каттыжып, үүлүзүнүп олур мен. Бо дугайында мен база ынчаар бодап турган мен. Эн ылангыя Тываның төөгүзүнче дыка ыраажын, Тыва Арат Республиканың тургустунуп келгенинин эге чадазыдан эгелеп тыптынып көөр болза эки.

Шаанда тыва кижи аът чок амыдырап шыдавас, аъды чок ядыы кижилер аътты байлардан хөлезилеп, бодунуп күжү-биле дерип төп чорааш амыдырап чораан.

Туктун өңүн кызыл, сарыг, көк, ногаан кылгаш, ак удазынбиле сиилбип даараар болза, чараш болгаш улуг ужур-уткалыг болур. Ол дугайын эш Кудажы кончуг эки тайылбырлап бижээн болду.

«Гимнге «Гооруктуг долгай Тандым» деп ырының сөзүн алгаш, аялгазын чамдык тыва аялгалардан киирип турган, чараш, онза кылдыр — тываларның, улус чоннуң хей-аъдын доюлдуруп турар кылдыр бистің композиторларывыс кылыр болза

Бо дугайында бүгү чоннуң киржилгезин ап, сүмележири эки болгу дег. Чүгле Дээди Советтин депутаттарынга ынанмаалы. Ылангыя үзүн орукту чурттап эртип келген хоочунарывыс бар болгай. Чогаалчылар, артистер, күш-ажылдың кижилерин база киириштирее кандыг чүвел?

Сүлде, тук, гимн дугайында черле радио, телевидение, солун, сеткүүлге тодаргай, көскү чарлаттынмайн келди. Сүлде, тук, гимн дээрге республиканың арны-дыр. Далашкан хереэ чок, ону чиг кылбас болза эки-дир ийин.

Шара ШИЛИМАА.
Шагаан-Арыг хоорай.

ТАРААЖЫ

Сүт-Хөлде «Сүмбер-Уула» колхозтуң аныяк тракторизи (чурукта) Аяс Ондар суурда ада-иезинин бажыныың чанынга халдып келди. Ынчан үүгле 6 шак ажып түрган. Ол башкарган техниказыдан дүже халааш, демир-хүүн алгаш, күдукче угланты Тракторун-на «суггарар» дээн боор. Ол аныяктарның бригадазында ажылдап турар. Трактор даажын өттүр чугаалаштывыс.

— Тарыыр шөлдерни белеткеп алганывыс эки, хорзүннүң өл-шыгы аажок. Бурт дээр довурак безин чок ышкаш сагындырар. Чер күргаалакта бөгүн беш чүс ажыг гектар шөлдү тарып доозуптар диштивис. Ынчангаш шала далажып чор мен — деп кагды.

Оон бригадазы колхозтуң сүт-бараан фермазының чанында белеткеп алган черинде кызыл-тасты чаштырып турар. Эрте чаштыраа культураларны тарыырын олар бо хүннерде доозупкан. Сулаңдаа, арбайны-даа, чиге-тарааны-даа чаштырганнар. Оларның часкы, чайгы ажылы-ла хөй. Мал чемнерин база тарыыр.

Дүжүт бо чылын чаагай болурунга бүзүрээрлер. Бир гаан-на 15-20 центнер дүжүттү алыр планныг. Чүге дээрге черинің белеткели эки, шөлдерде суг-суггат четчир.

Бригадада ооллардың ажылдаары эрестиг дээрзин бистің чаныыска турган улус демдегледи. Сарыглар Мөгүнооллу, Владимир Кууларыдаа ададылар.

Охемчик ОНДАР.

ТЫВА ТООЛДАРНЫҢ БИРГИ ТОМУ

Тоол дээрге чоннуң эчис күзелдерин бөдүүн маадырларның овур-хевирлерин дамчыштыр даап бодаашкын, фантазияның хөй янзы аргаларын ажыглап турган илереткен проза хевирлиг тоожу чогаалдыр.

Кол утказы, сюжеттери чеже-даа дөмейлежип турза, чон бүрүзүнүң тоолдары хевир-тургузуг, уран-чечен аргалар, дыл-домак талазы-биле катаптаттынмас национал бот-бүдүштүг чогаалдар болур. Тыва улустуң тоолдарында хуулгаазын тоолдар онзагай черни ээлеп турар. Маадырларның хуулгаазын — маадырлыг чоруу ук тоолдарын кол өзээ апаар.

Оларның кол идеязы өске тоолларда ышкаш, бөдүүн чоннуң эчис күзелий илереткен чөптүг чорук дээш демиселди көргүскен. Эп-найырал, бойдуска хайыра, мал-маганга, ажы-төлге, чүртүнга ынак болуру, ону камгалаары дээш чүткүл чижектиг чоннуң демократтыг үзел-бодалдары хуулгаазын тоолдарның кол идейлиг утказы болуп турар. Хуулгаазын тоолдар мяф биле (эрте-бурунгу чугаалар) эпостуң аразында үеде тывылган бурунгу жанр-дыр.

Хуулгаазын тоолдарның бо бирги томунда шупту 27 тоолдар кирген, оларның аразында: «Аксагалдай ашак», «Хүн ак хаан», «Кара-дүмбей хаан», «Адыган ашак», «Хам Өскүс-оол», «Бора торга», «Алды алынкы», «Чөвүрээ кыс», «Мүн чаанныг оол», «Ийи ашчы», «Ишти-хеверик» болгаш оондаа өске.

Тыва улустуң хуулгаазын тоолдарының бирги чаа томун филология эртемнериниң кандидады З. Б. Самдан белеткеп түргүскен, редактору — Д. А. Монгуш.

Сандан САНДЮ.

Республиканың улус ажыл-агыйының адырларының саң-хөө байдалын быжыктырып экижидер дугайында

Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июнь 1. № 10. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның демдеглээри болза, республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының саң-хөө байдалы эн-не таарымча чок. Улус ажыл-агыйында бараанар, материалдар, ачы-дуза алгаш төлевес чорук өзүп турар. Барааннарны чээлиге (кредитке) бээри соксаан. Чээли дээш хуу ставкаларының дыка өскени-биле холбаштыр дыка хөй бүдүрүлгелер алган бараанары дээш саңажылга документилерни төлээринге чээли алырын соксаткан. Апрель айның дургузунда бараанар, кылдынган ажылдар, чедирген ачы-дуза дээш оон ээлериге чогуур үезинде төлеттинмээн өрелер 497 млн. рубльге өскен болгаш 1234 млн. рубль четкен. Банкыларга чээлиер дээш төлээр ужурлуг өрелер апрель айда 180 млн. рубльге өскен болгаш май 1-де байдал-биле 754 млн. рубль апарган.

Бот-боттарының аразында өреленгениниң түпнелинде, бүдүрүлгелерниң складтарында, садыгның болгаш хандырылганың мөөнилге базаларында сайгартынмаан белен продукцияның, барааннарның база дериг-херекселдерниң хөй хемчээлдиг артынчылары тургустунган, ындыг байдал бараан берикчилерин-даа, хереглекчилерни-даа ажыл-чорудулгазына багай салдарны чедирип, ону дүй тудуп турар. Акша-хөреңгилерниң чедишпезинден садыг база үлетпүр бүдүрүлгелери эргежок чүгүла чиг этти болгаш материалдарны сада албас, бүдүрүлгени доктаадыр ужурга таваржып турар.

1992 чылдың май 1-де байдал-биле Садыг министерствозунуң республикада базаларында бараан курдавырлары 180 млн. рубль, Тыва төпкооптуунда — 230 млн., Тыва коммерция-харылзаштырылга компаниязыныда — 59 млн. рубль четкен. Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажылагыйының складтарында сайгартынмаан ыяш продукциязы 10,4 млн. рубль түннүг, Кызылдың даарыныда фабриказында белен продукция 5 млн. рубльге мөөнилген, ол хиреде үүрмектеп садар садыг четкизиде даараан болгаш трикотаж кылыглар чок. Бараан берикчилеринге өрелер база көвүдээн: садыг бүдүрүлгелериниң өрези 266 млн. рубль, «Кызылтехопсадыг» фирманы — 142 млн. рубль, «Тыва автотранс» каттыжышкының КМК-зыныы — 18 млн. рубль, «Каа-Хем» разрезтин — 14,7 млн. рубль, «Тыва даг-дүгү» комбинаттыы — 43,9 млн. рубль, тудуг организацияларыныы — 77 млн. рубль боон турар.

Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызының, коммерция банкыларының албан черлери улус ажыл-агыйында саңажылгаларже чогуур кизээнгей салбас, өрелер төөлелгезинге чээлини ажыглавайн, саңажылгаларда тургустунган байдалдың күүселдезин хандырар.

6. Банкыларның болгаш харылзааның албан черлери пенсияларны болгаш пособиелерни доктааткан хуусаазында бээрин, бар акшаны ол сорулгаларже бирги ээлчегде угландырарын хандырар.

7. Харылзаа бүдүрүлгелери садыг организацияларыдан оларның киирип алган акшазын хүлээп алырда, ачы-дуза чедиргени дээш 0,5 хүүдан хөй эвес хемчээлдиг кылдыр төлевирин тыртар.

8. Бар акшаны банкылар кассаларынга эң хөй кылдыр киирер талазы-биле банкыларның болгаш бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын холбаштырар республика комиссиязын банкыларның, күрүнеиң үндүрүг албаныының. Тыва Республиканың Айыл чок чорук министерствозунуң болгаш Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң төлээлекчилери составтыг кылдыр тургузар. Тыва Республиканың Экономика министерствозу республика комиссиязының составынын талазы-биле саналдарны ийи хонук хуусаада киирип келир.

Чер-черлеркин чагырғалары ындыг комиссияларны база тургузар.

Чарлыкты үрээн фактылар билдинип тодаргайлаттынганда, албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр торгаал онаар талазы-биле административтиг херекти оттурар кылдыр материалдарны прокуратурага дамчыдып бээр.

9. Бо Чарлыктын 1 болгаш 3 кезектерин күүсетпээни дээш албан-дужаалдыг кижилерге онаажыр харыысалганы доктаадыр дугайында саналдарны Тыва Республиканың Дээди Советиниң эзлчеглиг сессиязына чугаалажып көөрү-биле киирер кылдыр Тыва Республиканың Юстиция министерствозу белеткээр.

10. Бо Чарлыкты бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң күүседип турарынга үргүлчүнүн контролюн районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагырғалары, саарылга банкылары боттандырар.

Бо Чарлыктың негелделерин күүсетпээнде, оларның күүселдезин хандырар талазыбиле хуусааларны доктаадыр, а хуусааларны үрээнде, хуусаа үрээн черлериниң ажыл-чорудулгазын хоруур дугайында шинтпирлерни хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың июнь 1.

«ЧҮҮ-ХӨӨ» САДЫЫ

Кызыл хоорайның базаар аксында чаа садыг ажыттынган. Ону «Чүү-хөө» («Всякая всячина») садыы деп адаан.

Чаа садыгжыгашта амдыызында тыва улустуң хөгжүм хереклелери, чураан, чазаан кылыглар болгаш идиохеп аймаан кирген.

Чаа садыгның бараанын элбекшилер дээш, оон ээлери «ол-бо маннап» эгелээн.

Көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черни алыр чурумунуң дугайында

ТАЙЫЛБЫР САГЫНДЫРЫГ

ИНИТИ ЧУГУЛЕРИ

РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 7 үүлүнге дүүштүр Россия Федерациязының хамаатылары көдээ ажыл-агый ажыглалының янзы-бүрү хевирлеринге: тараачын ажыл-агыйны, хуузунда дузалал ажыл-агыйны, сад болгаш огород ажыл-агыйны, мал ажылын болгаш оон-даа өске үүлдерни кылырыга чер участоктарын алыр эргелиг. Ону кылырыга дараазында хоойлужудулга актылары болгаш нормативтиг документилер эрге-хоойлу үндезини болур:

РСФСР-ниң Чер кодекизи (1991 ч.);

«Чер реформазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу (1990 ч.)1990 чылдың декабрь 27-де немей кирген өскерилгелери-биле кады;

«Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу (1990 ч.) 1990 чылдың декабрь 27-де немей кирген өскерилгелери-биле кады;

«РСФСР-де түс чер ботбашкарылгазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу (1991 ч.);

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу (1991 ч.) «1992 чылдың февраль 14-те немей кирген өскерилгелери-биле кады;

«РСФСР-те чер реформазын боттандырар талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» РФ Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыы;

«Хамаатыларның өнчүзү кылдыр чер участоктарын халас дамчыдып бээр норманы доктаадып тургузар хүүмунуң дугайында» РФ Президентизиниң 1992 чылдың март 2-де № 213 Чарлыы;

«Колхозтарны эде организастаар чурумунуң дугайында» РФ Чазааның 1991 чылын декабрь 29-та № 86 доктаалы;

«Россия Федерациязында чер реформазының чоруп турары болгаш ону калбартыр дугайында» РФ Чазааның 1992 чылдың март 6-да № 138 доктаалы.

Чер участогун алырын күзээн хамаатылар тус чер чагыргазының даргазынга билдиришкинни киирер болгаш участокту кандыг сорулгага ажыглаарын, оон чижек хемчээлин, база турар черин айтыр.

Тус чер чагыргазының дааскаанын өзугаар чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле хамаарышкан комитет эргежок чутула материалларны ийи неделя хуусаада белеткээр болгаш тус чер чагыргазынга бадылары-биле киирер. Ынчаарга билдириишкинни чугаалажып көөрүүнүн инити хуусаазын бир ай кылдыр доктааткан.

Чер участогун бээр дугайында хүлээп алдынган шиитпирни (азы оортан ушта бижээнни) ону хүлээп алган уеден соңгаар чеди хонук хуусаада хамаатыга тыпсыр (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 30, 35 үүлдери).

Билдириишкинни чугаалажып көөрүүнүн хуусаазын сагываан азы чер участогун бээринден өйталаанда, билдириишкин үеэн улус депутаттарының тус чер (районнуң, хоорай) Советинге азы район судунга хомудалды киирип болур. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпирине хамаарышкыр хомудалларны суд чурумун өзугаар сайгарып көөр (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 120, 125 үүлдери. «РСФСР-де тус чер бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 33 үүлү).

ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН АЛЫРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ БОЛГАШ ЧУРУМУ

1. Тараачын ажыл-агыйны организастаарында болгаш чорударында

18 харлыг назы четкен, көдээ ажыл-агыйга ажыглаар дуржулгалыг азы тускай белеткелди эрткен хамаатылар тараачын ажыл-агыйны чорударыга чер участогун алыр эргелиг. Тус черде чурттап турар хамаатылар — чер участогун колдадыр — алыр эргелиг («Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 4 үүлү).

Колхозтар кежигүннери, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа будүрүлгелериниң ажылдакчылары болуп турза-даа, оларның составындан үнерин, тараачын ажыл-агыйны организастаарын күзээн хамаатылар оларның составындан үнер, чер участогун тускайлап бээр база эт-хөреңги салыышкынының хуузун үндүрүп бээр дугайында билдириишкинни колхоз баштаар черинге, совхоз дирекциязынга (ажыл-агый черин хуужудар болгаш эде организастаар талазы-биле иштики ажыл-агый комиссиязынга) киирер. Чер участогунуң шөлүн, кайын алырын күзээнин, аная кылып деп турар ажыл-чорудулгазының хевирин билдириишкинге айтып.

Ынчаарга колхозтуң кандыг-даа кежигүү, совхозтуң ажылдакчызы бодунуң участогун, салдыган эт-хөреңги хуузун албышаан, оларның составындан будүрүжеңин, организацияның күш-ажылчы коллективиниң азы администрациязының көпшээрежилери чокка-ла үнер эргелиг. (РФ Чазааның 1991 чылдың декабрь 29-та № 86 болгаш 1992 чылдың март 6-да № 138 доктаалдары).

Ажылдакчының болгаш оон өг-бүле кежигүннериниң чер үлүүн (үлүг-хуулары) ажыл-агыйлар удурткучулары билдириишкин кирген уеден соңгаар бир ай дургузында ол-ла хевээр будүүне тускайлап бээр хүлээлгелиг. Салдынган эт-хөреңги үлүг-хуузун чер үлүү-биле катай хары угда база тускайлап бээр.

Чер участогун тускайлап бээр дугайында иштики ажыл-агый комиссиязының шиитпирни (ушта бижилгени) чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле район комитединге чорудун бээр. Чер участогун тускайлап бээр дугайында документинни район чагыргазы бир ай хуусаада кылыр. Хүлээп алдынган шиитпирни (азы оортан ушта бижилгени) шиитпир хүлээп алдынган уеден соңгаар чеди хонук хуусаада хамаатыга тыпсып бээр (РФ Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыының 2.8 кезектери, РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 30, 35 үүлдери).

Көдээде социал адырда ажылдап турар хамаатылар (көдээ ажыл-агый будүрүлгелериниң девискээринде турар будүрүлгелериниң, организацияларының болгаш улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культура албан черлериниң, амыдырал хандырылгазының, харызааның, хөй-шиити чемненилгениң ажылдакчылары) ажыл-агый коллективиниң шиитпирни өзугаар чер үлүүн ап болур (РФ Чазааның 1991 чылдың декабрь 29-та № 86 доктаалының 9 көдээ). Тус черниң ажыл-агыйларында ажылдавайн турар, а ол ышкаш хоорайларда база өске-даа районнардан доктаамал чурттаары-биле чедип келген болгаш тараачын ажыл-агый чорударын күзээн хамаатылар эргежок чугула тодаргай барымдааны айыткан билдириишкиннерин район чагыргазының даргазынга киирер. Чурттап, ажылдап турар черин, албан-дужаалын, профессиязын, кылыр дээн ажыл-чорудулгазының хевирин, чер участогунуң шөлүн, алырын күзээн черин, чер ажыглалының хевирин (өнчү кылыры, салгал дамчыр кылдыр назыда эөлээрин азы арендаларын), тараачын ажыл-агый кежигүннериниң составын, төрел байдалын, назы-харын, профессиязын, көдээ ажыл-агыйга ажылдаан стажын, хүнүн билдириишкинге айтыр. Айыткан хамаатыларга чер участоктарын тыпсырын курлавыр черлериннен азы дагын эде хуваалда фондуунуң черниң ортумак үлүүнүн (районуның ортумак норма-чижектерин) хемчээлин өзугаар биз тараачын ажыл-агыйга халаска, а оон ажыл-улус депутаттарының тус чер Советинин шиитпирни өзугаар будүү чартык катан бедидип болур норматив өртээ-биле конкурска үндезилеп, а ол ышкаш хостуг өртек өзугаар аукционнарга боттандыр (РФ Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыының 5 кезээ. РФ Чазааның 1992 чылдың февраль 25-те № 112 доктаалының 22 кезээ).

Колхозтар кежигүннери, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа будүрүлгелериниң ажылдакчылары, ол ажыл-агыйларның пенсионерлери, а ол ышкаш көдээниң социал адырларында ажылдап турар кижилер чер үлүүн (үлүг-хуузун) өнчү кылдыр халас алыр эргелиг, ынчалзажок көдээ, район чагыргазының даргазының, район зоназының аайы-биле доктаатканы нормазындан ажыг эвес болур. (РФ Президентизиниң 1992 чылдың 2-де № 213 Чарлыының 2 кезээ).

Бодунуң чер участогунуң хемчээлин үстүү деннелге чедир калбартырын күзээн кижилер эт-хөреңги салган үлүг-хуузун бодунуң салган эт-хөреңги үлүүн чер үлүг-хуузунга орнап, а ол ышкаш үк ажыл-агыйның өске ажылдакчызындан азы өнчү эдилээр эргелиг, чер участоктарлыг болгаш оларны садар эргелиг, а тодаргайлаарга: салгал дамчыдып алган черлиг болгаш дагын хуваалда фондузунуң хостуг черлеринге тараачын ажыл-агыйны организастаар сорулга-биле өскөөр көжер дээн, ол уеде чер сатканындан алдынган хөренгилерни көдээде болбаазындын кылыр, садыг, тудуг, хандырылга будүрүлгелеринге киирип, пенсияже үнер хамаатылардан садып ап болур. (РФ Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыының 9, 12, 13, кесектери). Черни дагын эде хуваар хостуг фонд районда барда, немелде чер участогун өнчү кылдыр садып ап, а ол ышкаш салгал дамчыр кылдыр үк фондудан эдилээри база хуусаа чокка, ажыглаары-биле халас ап болур (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 7 үүлү).

Өнчү кылдыр, салгал дамчыр назыда эөлээр азы тараачын ажыл-агыйны чорударыга ажыглаар дээш алган чер участоктарындан аңгыда черни район (хоорай) чагыргазындан азы чер дужаар эргелиг хуу өнчүлүг кижиден хамаатылар арендага немей ап болур («РСФСР-де тус чер бот-башкарылгазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 60 үүлү, РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 13, 58 үүлдери).

Тус черниң чурттакчыларының-даа, өске районнардан көжүп келгеннериң-даа турган тараачын ажыл-агыйларыга көөр чер участоктарының үстүү хемчээлдерин Россия Федерациязының составында республикалар, Министрлер Чөвүлелдери, крайларның, областарының болгаш автономнуг тургузуглариның күүсекчи эрге-чагырга органнары оларның специализастаашкынындан, черниң шынарындан, ажылдакчыларын санындан болгаш өске-даа факторлардан хамаарыжа чокка доктаадыр (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 36, 58 үүлдери, РФ Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыының 4 кезээ).

Чер үлүүн (үлүг-хуузун) тускайлап бээр дугайында айтырыгны доктаатканы хуусаларында шиитпирлээрин көдээ ажыл-агый будүрүлгезиниң саадаткан таварылгала билдириишкин өөрү чер реформазының талазы-биле район комитединге, а чер алыр эргелиг доктаадын тургузарын саадатканда — улус депутаттарының тус чер Советинге азы район судунга хомудалды киирип болур (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 33, 125 үүлдери, РФ Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де Чарлыының 8, 17 кесектери).

1991 чылдың декабрь 27-те чедир уеде назыда салгал дамчыр кылдыр эөледи-биле тараачын ажыл-агыйларга тыпсып берген черлерни эөлекчиниң күзээнин өзугаар өнчү кылдыр (районуң ортумак норма-чижээнин хемчээли-биле халаска области, (крайда) нормативтиг өртек өзугаар хуусаалыг төлөөр кылдыр) аная быжыглап болур, үстүү хемчээлден ажыг шеллерни тараачып ажыл-агый эөлекчизиниң күзээнин өзугаар район чагыргазы-биле көрөө өзугаар хуусаалыг аренда эргелериниге үндезилээш, ажыглап болур.

2. Хууда дузалал ажыл-агыйын чорударыга болгаш калбартырыга

Хууда дузалал ажыл-агый (бажын чанының дузалал ажыл-агыйын) чорудары-биле чер участогун алырыга (калбартырыга) сонуургалдыг хамаатылар участокту ажыглаарының сорулгаларын, оон тургуп болур черин болгаш хемчээлин айыткан билдириишкинни көдээ, суур (хоорай) чагыргазынга (участоктуң хамааржыры) киирер.

Чогуур администрация чурттакчылыг черниң чингиие планын азы планнаашкынының болгаш туттунарының төлевилелдеринге дүүштүр сырый тударын боттандырып тура бажың (квартира) чанынга дузалал ажыл-агыйын чорудар чер участогун өөрү хемчээлге, участоктуң арткан кезиин чурттакчылыг черлериниң девискээриниң дашкаар тускайлап бээр (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 36, 64 үүлдери).

Хууда дузалал ажыл-агыйын чорударыга чер участоктарын көдээ чурттакчылыг черлериниң черлериниң, улус депутаттарының көдээ, суур (хоорай) Советтериниң эргезинге берген черлерден тускайлап бээр.

3. Сад, огород, мал ажылдарын чорударыга черлер

Сад, огород азы мал ажылдарын чорудар күзелдиг хамаатылар үш кижиден өөрү эвес санныг чогуур эштежилгеге (кооперативкке) каттыжар болгаш-район (хоорай) чагыргазынга дилегни киирер. Дилегге дилеп турары чер участогунуң хемчээлин, оон турул болур черин айтыр, а ол ышкаш эштежилгенин (кооперативтин) кежигүннериниң данзызын киирер.

Район (хоорай) чагыргазы айыттынган сорулгага чер участоктарын тускайлап бээриниң нормаларынга дүүштүр чер участогун бээриниң дугайында шиитпирни бир ай хуусаада хүлээп алыр, хүлээлгелиг. 1991 чылга чедир бир өг-бүлеге сад участогунуң хемчээли 0.04-тен 0,10 гага чедир, огородка 0,03-тен 0,15 гага чедир боон турган. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың февраль 22-де № 110 доктаалы-биле өг-бүлеге сад, огород база мал ажылын чорударыга чер участоктарының хемчээли 0,15 га кылдыр доктаатты-ган. РСФСР-ниң Чер кодекизиниң күштүг болур киргени-биле холбаштыр ол доктаал күш чок апарган, ынчангаш чер-участоктарының эң улуг хемчээлин улус депутаттарының край, область, автономнуг тургузуглар Советтери доктаадыр, а Россия Федерациязының составында республикаларга ол республикаларның хоойлужудулгаларынга дүүштүр доктааттынар.

Чер участогун тыпсыр азы бербес дээр дугайында хүлээп алдынган шиитпирни (азы оортан ушта бижилгени) ону хүлээп алган үеэнден чеди хонук иштинде билдириишкин берген кижээ тыпсып бээр.

Чер участогун бээр дугайында шиитпир эйыттынган сорулгага дүүштүр чер участогунга оонээн болур, ону эдилээр, ажыглаар эргени бүрүткээриниге (оларның шүүт херек кырында кызыгаарын тургузарынга чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле район (хоорай) комитединден күрүне актызын кылырыга) үндезин болур.

РФ-тиң Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлының өзугаар тыпсыр херечилел чер ээзи, эдилекчизи, ажыглакчызы болур эргени бадыткаан түр документ болур.

Хемчээли эвээш, ангылаачак болгаш тускай кызыгаарлаттынган чер участоктары тус-тус хамаатыларга хууда сад болгаш огород ажылынга берилип болур. Ону кылырда хамаатылар (хоорайда-даа, көдээ черлерде-даа чурттап турары хамаанчокка) участоктуң хамааржып турары администрацияга, чер ажыглакчызының (ээзинин, эдилекчизинин) принципиалдыг чөпшээрешкенин баш удур албан алгаш, билдириишкинин киирер.

4. Тус чер органнарының болгаш эрге-дужаалдыг кижилериниң чер участоктарын бээриниң чурумун сагыааны дээш харыысалгазы

Хамаатыларның чер участоктарын бээр болгаш эт-хөрекчел дамчыдар кылдыр эөлээри-биле болгаш хуусаа чокка (доктаамал) ажыглаары-биле халаска бээр.

б) Чер участоктарын төлевирлиг кылдыр бээри: хамаатыларга тараачын ажыл-агыйын чорударынга халаска дамчыдып бээр черниң ортумак нормазындан ажыр области (крайда) доктаатканы эң үстүү хемчээлге чедир берил турда; сад ажылынга — үүш-дужүткүр көдээ ажыл-агый черлерин берип турда, а ол ышкаш хууда дузалал ажыл-агыйынга — хоорайларга болгаш суурларга халаска дамчыдып бээр черниң ортумак хемчээлиниң ажыр области (крайда) доктаатканы эң үстүү хемчээлге чедир берип турда (РСФСР-ниң Чер кодекизиниң 7 үүлү).

Черни ажыглаары төлевирлиг болур. Чер эөлериниге, эдилекчилериниге болгаш ажылакчыларынга чер үндүрүүн, а арендага алган чер дээш аренда төлевирин оскаар.

Көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерден чер үндүрүүнүн хемчээлин Россия Федерациязының составында республикаларының Дээди Советери, улус депутаттарының крайлар, областар, автономнуг тургузуглар Советтери РСФСР-ниң Дээди Советинин бадылаанда үндүрүгүнүн ортумак хемчээлин удуртулга болдуруп, черлерниң составын, шынарын, шөлүн база турар девискээрин барымдаалап доктаадыр («Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 1 база 5 үүлдери).

Чер үндүрүүн төлээринден хостадырлар:

тараачын ажыл-агыйын чаа организастап турар хамаатылар чер участоктарын алганындан бээр баштайгы беш чылының дургузында;

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржиктилери;

инвалидтер, а ол ышкаш олча-ажык үндүрүүн болгаш үндүрүглерниң өске бүгү хевирлерин төлээриниңден долузу-биле хостаткан хамаатылар;

улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шингээдир үе-чадазын доктаатканы көдээ ажыл-агыйга шингээдип турар ыдыг чер участоктарлыг хамаатылар;

Үрелген черлерни (катап ажыглалга киирери негеттинип турар) көдээ ажыл-агый ажыглалынга алган хамаатылар ажыглалының баштайгы 10 чылында.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери хамаатыларының өске кезектеринге чер үндүрүүн хавыраарынга немелде чингелделерни доктаадып болур.

Чер участоктары дээш аренда төлевириниң талазы-биле чингелделерни улус депутаттарының чер-чер Советтери боттары арендага берикчи боон турар таварылгада тургузуп болур («Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 12-14 үүлдери).

* * *

Хамаатылар чер ажыглалының талазы-биле немелде медээлерни чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле тус черлерде комитеттерден ап болур.

ХАЙГААРАЛ ЧОК УРУГЛАР

Чөөн-Хемчик районда «Ленинчи орук» солунда «Искра» совхозтуң Балыкай Ондарының удуртканы арат ажыл-агыйының часкы хову ажылдарын чорудуп турарын бижээш, ол коллективтиң кежигүнү, күш-ажылдың хоочуну С. Ч. Хертектиң көрген, билген үүлүнүң дугайында мынаар айыткан: «Коллектив кежигүннерингe азыр-чем кылып одагланыып тургаш, Терен-Кежиг девискээринде арыгда, оймактарда аныяк-өскенниң хөйүн өскөөр кижи-дир мен. Орта аңаала кандыг-даа сорулга чок хүнээр. Оларның аразында уруглар база бар. Арга эзирих боор. Та арагазын ижип, та чашланып тыртып, дозузун чыттап турар чүве. Оларныңбиле ажылдаан, ат-сывын билип ап турар кижи-даа чок.

Чем болу бээр уеде, арга иштинден бөлүү-биле үүнүп кээр, чемгерерин негээр. Ам канчаар, чемгерер ужурга таваржып улус-тур бис. Чемни күш-биле хунаап-даа чиир чадавастар. Ындыг тура олар бар хире.

Шаанда болза холу-буду хорлап-дешти берген ада-неэ кылган ажылынга дузалаашкын турар ынаныштыг дузалакчылар-дыр ийин. Аданелери та чүүү бодал орар чүве. Мындыг кижилерден оорлар, чалгаалар, кем-керек үүлгеликчилери үнерин билир болгай бис. Чамдык ада-нелериниң ажы-төлүн ажылга өөретпейн турарының чижээ бо ышкажыл».

Бо мындыг аныяк-өскен чыглып турар черлерге шаг-даанын назы четпээннер херектериниң талазы-биле инспекциязы хайгааралдарны чорудары чугула деп солунда бижип турар.

ШЫН КАЙДАЛ?

Мен Чадаана хоорайның Радуга атты уруглар садигинге 10 чыл ажылдап чораан, 1991 чылдың январь 23-те аараан, ол-ла чылдың мартка чедир Кызыл хоорайның эмнелгезинге чыттым, оон март айның 5-те ажылдаар черимге баарымга, мени аарыг кижи ажылга хүлээп албас бис дээш бюллетенимни садиктин эргелекчизи эш Күжүгет ора соккаш октапкан, бюллетенын төлеп бербээн.

Чаргылдашкаш чадап каан мен, бодум ынчан II белүктүң инвалиди турзумза-даа, эки ажылдап турдум. Ажыл-биле менің үндүр кызыпкан улус, дөгүл-төрелин ажылдадыр дээш. Хоойлу-дүрүмге канчаар көрдүгнен чүвел, инвалидтерге бюллетень төлевес чүве бе? Чүү чүвеге үндезилээш үндүргени база билдинмес. Арага-дары базып ишпес-тир мен.

Суд черинге билдириишкин кииреримге, бис черле шиитпирлеп шыдавас бис дээр чораан, районнуң улус өөредилге кылдызының эргелекчизинге бар дээр. Ажыл чок түредим.

Мында шын бар чүве бе, оода бюллетенын кым төлеп бээрил? Мени үндүрген улус ам-даа ажылдап турар. Мону ак сеткил-биле харылап бээрин улуу-биле диледим.

Арсений САТ.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо чагаага хамаарыштыр Чөөн-Хемчик районнуң улус өөредилге кылдызы база «Радуга» садиктин эргелекчизи эш Күжүгет авторга харылап бээрин дилединис.

Чадаана хоорай.

ЧАА МИНИСТЕРСТВОНУҢ ЭГЕ ХҮННЕРИ

(Гөнчүзү. Эгези 1-гг арында).

гаш ажыглалыга-ла турган бүгү материалдыг базалары, бажыннар болгаш тудуглар акша-хөреңгизи чаа министерствоже шилиир ужурлуг.

Айтырыг: Министерстволуң структура-тургузуу кандыг болурул, Дандар-оол Хаянгырбаевич?

Харыы: Министерствога эрлээн каш комитеттер болгаш эргеледдер бар болур. Оон-биле кады экология милициязы, экологтуг контрольду болгаш шинчилелдиг күрүне лабораториязы, экологтуг экспертизаның болгаш эртем-техниктиг чөвүлелдер база турар. Тыва гидрометрология төвү, мын ажыл-агыйының будүрүлге каттыжылышкынын дээш өске-даа органнарны четчелеп тургузар апаар бис. Ол ышкаш хоорай болгаш районнар эргеледдерин турары албан болур. Министерствоның херектер эргелелиниң калдыстери база бар.

Министерствоның комитеттерге, эргеледдерге тус-тус адырларының өзөр-биле ажылдаары билдингир. Бир эвес кысказы-биле чугаалаар болза, оларның кылып чорудар ажылдары мынаар: бойдусту болгаш оон хуулаарыга, ыраларын камгалаарының талазы-биле кол-кол угланылышкынларны тодаратканы, тускай программаны ажылдап кылыр (ындыг программаны тургузуп доозуп турар); бойдус курлавырларының кадастрларын тургузары болгаш экология талазы-биле хоралыг будүрүлгелерни илередири; черлерни, сугларны, чер иштиниң байлаан, арга-арыгларны болгаш ан-мениерни, үүштерни ажыглаарыга чөпшээрелди бээри; күрүне талазындан экологтуг контрольду кылыры; бойдуска хоралыг артынчыларны тарадып турар будүрүлгелерниң ажылын соксадыр шиитпирлерни үндүрери болгаш оон-даа өске.

Оизалап айтып каар үүл болза бистиң министерствоның шугуму-биле бойдуска хоралыг будүрүлге артынчыларын чыып, хөмерип шыгыы контрольга алыры болур. Чүгле будүрүлге артынчылары эвес, харын база бойдуста чайгаар тургустурган хоралыг (радиашылыг) зоналар база тургулаары билдингир. Ол дугайында ясигаа чаалап, тайылыгларны чугула. Черле ынчаш чоп-биле тулуп холбаалыг ажылдаары биске чугула апаран. Ол сорулга-биле бисте информация албаны тургускан чүве. Ол экологтуг айтырыгларны чырыдары-биле солуну үндүрер, чонга тайылбыр ажылын чорудар. Бистин Тываның, кайгамчыктыг каас-чараш бойдузунуң дугайында тускай фильмин безин тыртыыт үндүрерин Свердловскиниң киностудиязы-биле дугуруштувус. Кижилер боттарының чурттап турар черлериниге чанчыгын калган болгаш, оон оизагай чаражын эскербейн, барымдаар болгай.

Шаанда шагда бистин тыва чон оран-чурттунга, оон эртине-байлаанга чудуп, бойдусту үреес, аная хора ядырбес дээш аныяк салгак-чыларын чаагай дажы-чанга кижизидип чораан болгай. Ындыг кижизидилге кандыг-даа хемчеглерден артык дээштиг турган. Ынчангаш чонуң салгай чанчылдарын катап диригзери чугула деп санап турар бис. Бо талазы-биле информация албаны улуг ужур-дузалыг.

Айтырыг: Министерствога хамаарыштыр ындыг-ыр, ынчаарга мурнуудагы бойдус камгалалының талазы-биле комитеттиң шугуму-биле эрткен уеде кандыг-кандыг ажылларны кылып чорукчаның чугаалап болуп силер бе, Дандар-оол Хаянгырбаевич?

Харыы: Бөгүн ол дугайынча чугаалаары албан аная. Ол комитеттиң тургустунгаш, ажылдап келгени үеэн — үш чыл иштинде чамдык ажылдар кылдыгының чугаалаары мактанышкын эвес болур деп бодаар мен. Бистин республиканың девискээринде бойдус камгалаарының пегелделерин үреп турган удуртукчуларның, будүрүлгелерниң, организацияларның боданып, орталаныырына улуг салдар чедиртиннеп. Ынчалза-даа оон ажылынга улуг бергелер таваржып турган. Ылаңгыя бойдус камгалалының талазы-биле хоойлу-дүрүмнериниң чок туганы харааданчыг. Чамдык удуртукчулар, чиижээ, Кызылдың эт комбинатының, алды заводунуң директорлары болгаш өскеде-даа кижилер торгаш шиидерге безин тоовас турдулар. Суд болгаш прокуратура органнары бистиң негелде-билдириишкиннеривисти шалыкын шиитпирлеп бербес турду. Чогум-на оон - ужурудан ам бистер республиканың экология прокуратурازын тургузар саналды кирген бис. Ону чазак черге чүүл-дүүгүнүп чүве.

Комитеттиң акша-хөреңги-биле хандырылгазы дыка четпес болган. Ону чүгле республиканың арткан-калган акша-хөреңги бээр принципби-биле хандырып турган чүве болгай.

Ам бо чылын бойдус камгалалының талазы-биле РСФСР-ниң хөй хоойлудүрүмнери үйгенде ажылывыс дээштиг апар чыдарын эскерип турар бис. Чижээ, бойдус камгалалының, а ол ышкаш атмосфера агаарын хирлендирбезинин дугайында РФ-тиң Хоойлузунуң негелделерин бөлүү-биле хоо[illegible] алдын ажыг бүрүлгелери-биле [illegible] чарыл, оларга хоралыг будүмелдерни агаарже үндүрүп, хирлендирбезинин талазы-биле хүлээлгелерни тодаргай айыткан. Ол ышкаш республиканың дыка хөй өске-даа будүрүлгелериниге агаарже хоралыг будүмелдерни үндүреринин кызыгаарлаттынган хемчээлдерни тодаратканы. Оларга контрольду доктаамал чорудуп турар.

Кызыл болгаш Шагаан-Арыг хоорайларга, эт комбинадынга, хаван азыраар комплекске болгаш өске-даа будүрүлгелерге хирлиг суглар арыглаар тудуглары дүргеп кылыр талазы-биле хемчеглерни алган. Кавар байлактарның, ылаңгыя алдын тывыжының будүрүлгелериниң ажылынга шыгыны хынаалдарны чорудуп: оларның чедиргеп когаралдарын өскелериниң хемчеглерин алгыдаан. Суг хөөлбектерни ажыглап турарының болгаш балык, ан-мен курлавырларын камгалаарының талазы-биле инспекция хынаалдарын кылып, оон-биле барык чедеп хире объектилерни хынаан. РСФСР-ниң суг кодекизин үрээни дээш албан-дужаалдыг 27 кижиге хемчег хүлээткен. Оларны хөй түвүг акшага торгаан. Ниитизи-биле 1 млн. 64 мүн 353 рубль негелде кирген. Оларның иштиннен бистиң апар санывысче амдыызында 292.8 мүн рубль киргеи боон турар.

Айтырыг: Ан-мениң төтчеглекчилери-биле демисел канчаар чоруп турарыл?

Харыы: Чүгле эрткен чылын республиканың аныыр-тыыын ажыл-агыйлары болгаш ИХМ-биле кады чедеп ажыг хынаалга рейдилерни кылган. Аныыр дүрүмүн үрээнинин 176 таварылгалары илереттинген. Төтчеглекчилерден ийи-бүрү аастыг 28 боонуң хавырган, ниитизи-биле 50 ажыг мүн рубльдин когаралын катап эгиттирерин шиитпирлээш, суг ведиче киирген азы торгаан боон турар. Хынаалдың дээштиин чедип алдыры-биле Кызыл, Улуг-Хем, Танды, Каа-Хем, Эрзин, Тес-Хем болгаш Тоожу районнарының девгескээрлерин агаарлар рейдилерин чоруткан.

Республиканың улегтер болгаш кедеэ ажылдагый будүрүлгелериниң экологтуг паспорттарын тургузар ажыл доостур чыгаан. Республикага тудуп эгелээр ужурлуг улуг-улуг будүрүлге черлериниң төлевилелдерин бойдус камгалалыга хамаарыштыр шинчилеп көргенин база айтыр херек.

Амгы уеде бистиң мурнууста рынок экономиказынга дүүштүр ажылдаарының сорулгазы салдыган. Бойдус курлавырларын ажыглаарын төлевирлиг болдуварының дугайында айтырыг турул турар. Бо ажылды хоралыг үүлдерни агаарже тарадып үндүрлери дээш төлевир хемчээлдери доктаадыр болгаш ону ажыглаарының чурумунуң дугайында тускай доктаалга-холбаштыр боттандырып чорудар ужурлуг.

Моон мурнунда бойдус байлаан тыварынга, ан-мениң өлүреринге, арга-ыяшты ажыглаарынга лицензиларны ангы-ангы ведомстволар берип турган болгай. Ам ындыг эвес болур. Чижээ, сымын ашаан үелерде чөпшээрел бижиктерни чүгле бистен ап болур. Бойдус камгалалынга-ла хамаарышкан айтырыгларны чүгле бистиң министерствоже шиитпирлээр азы хынаар ужурлуг.

Номчукчуларга чугаалап каар бир чаа үүл болза, бисте экология милициязы турган. Ында амдыызында 20 ажыг кижи ажылдап турар. Милицияның турар оран-бажының дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар бис. Ону тургусканыдан бээр үр эвес бешле ай эрткен-даа болза, милиция ажылдакчылары чамдык ажылдарны кылган. Хөй саныг рейдилерни чоруткан. Бойдус камгалалының, ашыыр чурумун үрээн элээш хөй кижилерни илереткен.

Айтырыг: Түнелниде чүүү чугаалаар силер, Дандар-оол Хаянгырбаевич?

Харыы: Бойдус камгалалы амгы уеде бүгү делегейге ужур-дузалыг айтырыг апарган болгай. Чогум-на оон ужурундан долгандыр турар хүрээлелдиг камгалалының Бүгү-делегей хүүн Каттышкан Нациялар Организациязының шиитпирни өзугаар тургускан. Ынчангаш бо байылал-биле холбаштыр Тыва Республиканың чоннуга арыг агаарны, аас-кежиин, эн эки үүлдерни күзеп, чуртувустун бойдузунуң байлаан камгалаар, кулавыларын көвуледир, хумагалаар дээш бо буянныг-чаагай ажыл-херекке идепкейлиг киржир боор деп күзээримни илергейлеп тур мен.

Айтырыгларны Топча МОНГУШ салган.

КУЛЬТУРА АМЫДЫРААЛЫ

Профессионал композитор Р. Д. Кенденбильдиң 70 чылы

УЖУУ — УЛУСТУҢ ЫРЛАРЫ

Чадаана хоорайга ураи чүүл көрүлдези болуп эртип турган. Аная шемижилер бирги черни алган. Эгелеп чоруур шүлүкчү болуп ураи номчулга-биле кириишкеш, шаннал-даа алган мен. Жюри кежигүнү, Тыванын хөгжүмшин театрынын артизи Клара Сагды мээн көрүлдеге номчаан шүлүктеримнин бирээзи «Шеми-Хемим» деп чогаалымны чара бижип бээрин дилээш, Ростислав Докур-оолович Кенденбильге аппарып бээрим ол, композитор ыры чогаадыр деп чугаалаарга, ыка-ла өөрээн мен ийин. Шынап-ла удавайн, чыл безин четпээнде, амгы үеде нептерингей ырларын бирээзи «Шеми-Хемим» Тыва радионун дамчыдылгаларынга чаңгыланы берген чүве.

Ол ыры канчан ындыг дораан бижиттинге бергеенинин чажыдын база чоорту билип алган мен. Чүге дээрге ол улуг композитор ыры, шүлүктүн маадыры апарган Шеми хемниң адаанда Алдыы, Үстүү Даштыг-Тейлерниң арызынга төрүттүнген кижи болган. Чогум-на моон ужурунан сураглыг артист, композитор, культура ажылынын хоочуну 50 харынын байырын Шеминин Культура бажынынга эрттирген. Оон төрүттүнген черн Шеми, өскен черн Хөндергей, ажылдаан черн Кызыл хоорай дээрзин ол ужуражылгага киржип чораш, биляп алган мен. Ынчангаш 70 чыл оюнун бүдүүзүнде база катап Шемиге, Хөндергейге, Чадаанага Тываның улустун чогаалчызы, эртемден Монгуш Борахөөевич Кенин-Лопсан, Тыва Республиканын культуразының алдарлыг ажылдакчызы, билдингир боттывынгыр композитор Батый Кенеш олар-биле барып, бодунун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле чонун таныштырып, чогааткан ырларын бараалгаткаш келген. Кызылга республиканын Пушкин аттыг библиотеказынга база кызылчылар-биле ужурашкан. Ол ужуражылгаларда база ханы утка барын номчукчулар биляп алган боор.

Ыр-шоорлуг, чурумалдыг, байлак Шемиге төрүттүнген оолдун ачазы кончуг ыраажы чораан. Адазының ыраажы болганы бичии оолдун хөгжүмге ынакшылын оттурган чадавас. Ол ынчан Ойрот-Тура дээр азы амгы үеде Даг-Алтайга ажылын факультет дээр өөредилге черин доскаш, бодунун шору дээн чайгы тонун скрипкага орнап алгаш, Кызылга келгеш, театрга ажылдай берген. Ынчан анаа алызыдан салым-чаяанныг, ырлаар, танцылаар, шиңге ойнаар, хөгжүм херекселдеринге ойнап шыдаар кижилерни хүлээп алыр турган. Ындыг чаяан-дөстүг кижи Кенденбиль болган.

Кижиде чаяан-дес, талант турар ужурлуг. Ол чок болза он-даа дээди өөредилге доозун алыр болзунза, өзүлде чок, теория кырынга эки билир кижи болуп артын каар сен. Төрүмелинден салым-чаяан Кенденбильге турган. Оон эн баштай чогаалчы Салчак Тамбаның сөзүнге аялгазын чогааткаңа «Сөзүм утпа» деп ырызы бүгү Тываны дескиндир ужа берген. Ол оон хөгжүм чогаалынче улуг орукту ажыдарынга хейаъдын көдүрген. Кижиге чүткүл, сорук база херек. Кенденбиль хөгжүм талазы-биле училищени болгаш консерваторияны доскаш, Ленинград, Москва болгаш өске-даа хоорайларга түр өөредилгелерни доскан болгаш профессионал тыва композитор болу берген.

Ыры чогаадыр талазы-биле Тывада Ростислав Кенденбильге деннежир кижи барык чок деп болур. Оон ужуу тыва улустуң ырларындан төрүттүнген болуп турар, 50-60 чылдардан эгелээш, бөгүнге чедир концерттер репертуарларындан чыдып калбас «Дидим салгын», «Магаданчыг кежээ», «Айлан кужум», «Сылдыс», «Чечектерим», «Аъдым», «Улуг-Хемим-Енисейим» болгаш оон өске-даа ырларын кижи кайын санаар шыдаар. Олар 800 ажыл турар. Ол ышкаш улуг композиторнуң хөгжүм чогаалдары — сюиталары, шүлүглелери, опералары база-ла хөй. Кенденбильдиң ыры-хөгжүмнүг «Чечен биле Белекмаа» деп операзындан үзүндүлерни тыва артистерниң күүселделери-биле көрүкчүлер танышкан. Амгы үеде ол операны Бурятияның балет артистери бүрүнү-биле белеткел эгелээн болгаш удавас чон таныжа бээр. Ол дээрге композиторнуң чогаадыкчы чедишкининиң бир херечизи-дир. Ол—дөрт чогаал номнарының автору. Ростислав Докур-оолович дугайында чагаалар «Шын» солуунга хөйү-биле парлаттынганын барымдаалааш, оон эткен иамдар-төөгүзүн, ажыл-чорудулгазын коптарбайн, оон 70 харлаан хүнүнүн байырының канчаар эткенин номчукчуларга таныштырып көрейн.

Республиканың Улусчу чогаадылга бажынынга кежээкинин беш шак четпейн турда, композитор Р. Кенденбильдиң хөгжүм оркестринге таарыштыр чогааткан аялгаларын Кызылдың ураи чүүл училищезинин сургуулдарының үрер хөгжүм оркестри ойнай берген. Кежээнин башкарыкчызы, Тываның телекомпаниязының директору, Тыва Республиканың улус депутады Анатолий Серен чылыг, чымчак сөстер-биле Тываның сураглыг оолдарының бирээзи, профессионал композитор, РФ-тин алдарлыг артизи, Тываның улустуң артизи, Тыва Республиканың Күрүне шаннал-ының лауреады төрүттүгениннен бээр 70 чыл, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының 50 чыл оюнга тураскааткан кежээнин ажыткаш. Ростислав Докур-оолович Кенденбильдиң спена кырынче чалаан, Бот-тывынгыр композиторларның болгаш хөгжүм чогаалынга ынактарның башкызы, дагдыныкчызы, көрүкчүлерниң сагыш-сеткилдерин ыдыктыг чогаалдары-биле өөртүп чоруур хүндүлүг кижиге чоргаарадын, ынакшылдың өөрүн четтириишкининиң илерели кылдыр үзүктел чок адыш часкаашкыннары диңмирей берген.

Байыр чедириишкининиң, күзээшкиниин чылыг сөстерни Тыва Республиканың культура министри Чылгычы Ондар, Композиторлар эвилелинин баштаар черинин даргазы Зоя Кыргыс чедирген болгаш Чазак даргазының социал политика талазы-биле орлакчызы Биче-оол Шыырап Президентнинин байыр чедириишкинин номчуп таныштырган.

Ол кежээге сураглыг композиторнуң чалыы чылдарындан кады чурттап, өөрүшкүнү-даа, мунгаралды-даа кады үлежип келген өөнүү, кадайы, РСФСР-нин улустуң артизи Екатерина Седип-ооловна Кенденбиль, уруглары: Лариса — эмчи, Октябрина—чуруукчу, оглу Вячеслав—хөгжүмчү база чедип келген. Кижиниң кады чурттаан өжи дег чүве кайда боор. Ынчангаш композитор бир хөгжүм чогаалын Екатерина Седип-ооловнага тураскааткан. Оон ады— «Катериненың марыжы». Ол чогаалды Кызылдың ураи чүүл училищезинин үрер хөгжүм оркестри Константин Ошастиниин дирижёрлааны-биле ойнап күүсеткен. Оон соонда композиторнуң «Айлан кужум» деп ырызын Тыва Республиканың алдарлыг артистери Демир-оол Кежиктиг биле Надежда Шойгу бедик дениелге күүсеткеш чоруй баары билек, ол-ла өөредилге черинин хылдыг хөгжүм оркестри Кенденбильдиң ырларының аялгаларын ойнаан. Ыраажылар Зинаида Ондар, Татьяна Доржу «Кады чор сен, авай» деп авторнуң ырызын эки-ле күүсеткен. Улаштыр «Аъдым» деп танцыны хат-салгын дег кашпагай танцычылар ойнай бээрге, көрүксеичиг-ле чорду.

Улуг композиторнуң төрүттүнгел хүнүн таварыштыр Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң секретариадының начальниги Дагыт Чыдым, республиканың ураи чүүл школазының директору Мария Удумбара, филармония директору Сергей Өлзей-оол байыр чедирбишаан, белектерни тывыскан. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Дамба-Доржу Сат «Шончалайым» деп ырыны, артист Дарый Монгуш шүлүкчү Чечекмаа Сааяның «Эр кижи» деп шүлүүн күүсеткеннер. Россияның болгаш Тываның улустуң артистери Кара-кыс, Максим Мүнзуктар композитор Р. Д. Кенденбиль дугайында сактыышкынарын чугаалааш, оон ырларының сеткил-хөөнү улустуң ырларындан ужукталган дээрзин онзалап айыткаш, тыва улустуң «Декей-оо» деп кожан ырызын белек кылдыр ырлап бергеннер. Хөгжүм каасталгазын Кенденбильдиң тургусканы «Хайыраан бот» деп шиидеп үзүүнү көрүкчүлерге солуп болган. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин директору Апыш Дамдынчап, республиканың культура ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы Елена Захаринская, культура ажылдакчыларының эвилелинин баштаар черинин өмүнээзиндеи Валентина Сүзүкей, Улусчу чогаадылганың культура төвүнүн директорунуң оралакчызы Светлана Сат, Тываның Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин мурнундан чогаалчы Черлиг-оол Куулар болгаш өскелердаа композиторга кан дег кадыкшылды, бүгү талалыг чогаадыкчы чедишкиннерин күзел, белектерни тывыскылаан.

Композитор Р. Кенденбильдиң ырлары база катап чаңгыланы эгелээн. «Оюмаа» деп ырыны Сергей Сокольников, «Хлеб-тарааны» Зоя Түлуш, Вероника Норбу, «Чечен биле Белекмаа» деп операдан ырларны Софья Кара-оол, Римма Доржу, Сергей Ондар соруктуг ырлап күүсеткеннер. Оон соонда Кызылдың ураи чүүл училищезинин сургуулдары иниги ырыны 40 ажыг кижи күүседип турда, ол өөредилге черинин директору Виктор Нагорный композиторга байыр чедирген.

Тываның алдарлыг оолдарының бирээзи, бодунун соонга балаттынмас изин арттырып каан, өлүм билбес ыры, хөгжүм чогаалдары кезээде чон аразынга чурттап чоруур композитор Ростислав Докур-оолович Кенденбильге Тыва Республиканың Президентизи Шолбан-оол Ооржактың байыр чедириишкини-биле бо чүүлдү доозар бодадым.

«Хүндүлүг Ростислав Докур-оолович! Тыва улустуң төөгүзүнге болгаш культуразынга балалбас изи арттырып каан кижилериң аразында сураглыг тыва композитор Силер онзагай черни эзлеп чоруур силер! Бурунгу тыва черге улуг чаартылгалар-биле денге өзүп, канналып, чогаадыкчы чедишкиннериң бедикинче үнүп келдиңер.

Силеңнин салым-чолуңар эртем-биле чалгыннанган тыва араттың, салым-чаяанныг композиторнуң, кеску хөй-ниити ажылдакчызының болгаш буянныг аданың салым-чолу болу берген.

Хүндүлүг Ростислав Докур-оолович, 70 харлаан хүнүңнерин таварыштыр хөй дег кадыкшылды, чаа-чаа чогаадыкчы чедишкиннерни, узун назын назылаарыкарны күзедим. Тыва чонунуң ат-алдарынга өргүп чоруур ачылыг чогаадылга ажылынар дээш улуу-биле четтирдивис». Бистиң Президентивистиң культура ажылынче, оон ажылдакчыларынче сагыш чоңаңгыр чоруун бо байыр чедириишкинин дерелилеп турар. Ынчангаш оон чылыг сөстерниге Тываның бүгү чону бүрүнү-биле каттыжар. Шынап-ла, чаа ыылар, хөгжүмнер ам-даа куттуузун, ырлажыылыңар, Ростислав Докур-оолович.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКЧУ, КОМПОЗИТОР, ШҮЛҮКЧҮ

Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелинин кежигүнү, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Санчыевич Дүпчүр май айда 60 харлаан. Сураглыг даш чонукчузу, чурукчу, өлүүн хөй ырларны чогааткан бот-тывынгыр композитор, көдээ артист, шүлүкчү бүгү тала-биле салым-чаяанныг бо кижи культура ажылы-биле амыдыралын холбап келген.

Төрүттүнгениниден бээр 60 чылынга тураскааткан оон чогаадыкчы ажылдарының делгелгези Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге бөгүн үш шакта болур. Оон бүдүүзүнде бистин корореспондентивис культура ажылының хоочуну-биле ужурашкан. Бригад Дүпчүрүнүң бир янзы онзагай харыыларын номчуп көрүңер.

ХАРЫҢАР? — 60, 30 чылдарның төлдери бистер чонунуң, кырганнарның одуруунче кирип тур бис. Шала кударанчыг болгаш харыысалгалыг үе боор чүве-дир. Соомдан назылап орар улуска чаңнын — 40 харга чедир кижинин чуртталгазы төөчү чок ышкаш сагындырар. Оон өрүлээрге, назын улгаткан тудумна үениң маңы дам барып, дүн-хүнүнүң солчулгазы дургедел, аскымнаан аът дег апаар чүве-дир. Оны бодан чоруурув артык эвес боор.

ТӨРҮТТҮНГЕН ЧЕРИҢЕР? — Тарлашкын. Алды-кыштыг, кат-тооруктуг чайлаглар чурттуг улус.

«Бөдүр-бөдүр чаап турар
Пөштүг-пөштүг
Тарлашкынны,
Дымыр-дымыр чаап турар
Дыттыг-дыттыг
Тарлашкынны»

деп ырлажып чоруурлар. Ол хем кургаг ховуларлыг Убса-Нур ыйгылзажыче агып кирген. Мында күзеглер болгаш чазаглар бар. Улусту дыннаарга:

«Девиржиткеш дедир көөрге,
Терезиниг Тарлашкынны,
Халдып-халдын хая көөрге,
Хараганныг Тарлашкынны»

деп ырлашкан чоруур. Мээн баштай дыннаан ырым ол. Тываның кайы-даа булунунга чоруурга мээн төрүттүнген бичин хемимнин кайы-бир кезээ-биле дөмейлежип тупар.

БАШТАЙГЫ ӨӨРЕДИКЧИҢЕР? — Авам. Хой кадарда, ыяштаарда, меня эдертип чораш, дыка хөй тыва, моол ырларны меняа айтып берген. Оларны эм-даа утпаан, ажылымга ажылган чор мен. Саазынны сый тудуп турган, угуулзалар кезерин, терек чөвүрээзи-биле ойнаарактар чазаарын база школага кирер мурнумда-ла өөредип каан. Чогаадыкчы ажылымның эге базымын хевирлеп, изеп берген.

БАШКЫЛАРЫҢАР? — Эге школадан эгелеп Алексей Ойдупович Дамдын — Сергей Кончукович Ланзының кады чурттунуп өскен чангыс классчызы, бүгү талазы-биле сайзырангай чогаадыкчы бодалдыг кижи. Журналист Алексей Чараш-оол бистерден эгелээш, шүлүк бижиир Комбу Алдын-кыс. Доржу Чыргал-оол дээш санаар болза, дыка хөй ураи чүүлге хандыкшылдыг кижилерни ол кижизиткен. Башкывыс-биле «Сенгилен» чечен чогаал каттыжышкынында ам-даа кады бис. Хөгжүмге Красноярск чурттуг Иван Иванович Соломанников башкым өөредип каан. Оон-биле харылзаавыс ам-даа үзүлбээн. Даш чонарынга суме каткан башкыларым—өөрүм, калган мастеолер Байыр Байынды, Хуна болгаш Монгун-оол Хертектер. Оларны утпайн, хүндүткел-биле сактып чоруур мен.

БАШТАЙ КӨРГЕН ХӨГЖҮМЧҮНЕР? — 30 чылдар эгезинде Москвага баштайгы тыва пластинкаларны бижидип турда, игилге ойнап турган Иргит Шоюн. Он Тываның чок дээн хөгжүмчүлериниң бирээзи. Оон ойнаан аялгаларын нотага композитор Аксенов бижип арттырып каан. Ол бистин школага ажылагый эргелекчилеп турган. бистер-биле денге-ле кежээни дургу ойнап кежээлээр. А. Чараш-оолду игил ойнаарынга өөредип каан.

БАШТАЙ КӨРГЕН ШЕВЕРЛЕРИҢЕР? — Ирелерим Иргит Лоовай, Сотпа Дембирел— демирден нарын кылыглар кылыр дарганнар. Дембирелдиң хуна мыйызы соруулдуг, мөңгүн, холаны хээлеп, хаажылап турган, хадын дазылы-биле кылган данзазын И. В. Сталиниң 70 харлаанынга Тываның чонунуң мурнундан белекке берген

турган. Иргит Лоовай —ыяштан өг-иштиинин херекселдерин кылыр мастер. Оларын ажылдаарын кайгап тура хүнзээр мен. Хой кадарын чораш Дембирел иремни өттүнүп ындыг данзаны терек чөвүрээзинден чонун алган мен. Оомну оларга көргүзериниден ыядыр, чажырар турдум. Кырган-авамга көргүзүптеримге, мени көгүдүп турган, чедип алгаш, ашактарга чедире берген. Олар мээн кылган ажылымны көргеш, «Ылгалдаа чок кылдыр кылып каандыр, көрем. Моон бир чүве үнүп болур-дур» дишкеннер. Чамдыкта, «моон ужун тут» дээрге, оларга дузалажы-даа берген турар-ла мен. Көргенне үүлдерин шуптузун кылган, туткан турар кижи «Саян» ансамбльдиң солизи чораан Сандый Бадаа акымның ураи чүүл талазы-биле школачы чылдарымда хамаарылгазы, үлегери улуг болган.

ЧЕРИҢЕРНИҢ АМГЫ ШЕВЕРЛЕРИ? — Аныяк оолдар. Оларны амгы үеде Кызыл-Арыгда чурулга башкылап турар Шаравин башкы өөредип каан. Оларның өзүлдезинге мээн база кирген үлүүм бар болган. 70 чылларда Эрзиниин Культура бажынынга «Чонар-даш» деп бөлүмнүг турган мен. Ол бөлүмден үнген кижилериң дээрелери Леонид Уржух, Анатолий Дондуп, Алексей Седипков, Александр Боранмаа олар болган. Бистиң бөлүмнүң оолдары Октябрьның 70 чыл оюнда Бүгү-эвилелдиң делгелгезинге киришкеш. Чуруукчулар академиязының Хүндүлел бижии-биле-даа шаннадып турдулар. Бичин хемчээлдиг скульптураның Красноярскының зона делгелгезинге Седипков, Дондуп, Уржук олар чураан чуруктары, чазаан ажылдары-биле киришкеннер. Л. Уржук Москванын Суриков аттыг чурулга институдун дооскан, ам Тываның Чуруукчулар эвилелинде ажылдап турар. А. Боранмаа Красноярскының чурулга институдунда өөренмишаан турар. Олар ам-даа чонар-дажын холдан салбаан.

ӨӨРҮҢЕР? — Кады өскен өөрүм Тываның культуразының болгаш ураи чүүлүнүң бөдүүн кижилери: чуруукчулар, композиторлар, чогаалчылар, артистер. Даш чонар мастерлер-биле ажыл, ажыдыралым тудуш — чангыс өг-нүү оолдары бис. Алдарлыг чуруукчулар Саая Көгел, Хунан Кировтан эгелээш, аныяк мастерлер Алексей Кагай-оол, Хеймер-оолдарга чедир, олар хөй. Кады ажылдап-даа ораш, кудумнуга агаарлап-даа чораш, үргүлчү-не одажыр дузашкан, баштактанышкан чоруур. Ие берге-даа бол, оларның аразында чоруурга, чиик чаагайын канчаар. Аасыырак, чечен болгаш кижини үргүлчү каттыртып чоруурлар.

Аныяамдан эгелеп ажылдап келген өөрүм — клуб ажылдакчылары. Оларның аразында онзагай кижилер эндерик. Оюн Марк дижик. Орустап, тывалап шиңге-даа ойнаар, кожамыктаар, шүлүктээр, янзы-бүрү хөгжүм херекселдери-биле бодун боду үдээр. Хепхенертен кандыг-бир бергедээшкин болган болза, ол харын амырай берген дег болур. Улустун ат болган дижип турган чүвезин сценаже үне халаан, чон мурнунга удур чогааткаш, чүү-даа болбаан чүве дег, эде чаяап кааптар. Шеригге-даа ындыг турду. Янзы-бүрү нацияның офицер, солдаттары ону долганып алган каттырышкан турар.

Александр Салчак игил, бызаанчы, хомусту боду кылып алгаш, делегей чергелиг фестивальдарга-даа оозун ойнаан болур. Шулук, басия номчуп турда аная-ла артист. Чулдум-Сүрүн база ындыг. Шулук херек апарганда, шүлүктей бээр, шин херек апарганда, орус, грузин чогаалчыларның номнарын алгаш оңулдуруп, шинжиде тыртып алган болур. Оозунга хөгжүм аялга херек апарза, бир көөрге, оозун таарыштырып алган ойнап олурар. Ону улуг чүве кылыптым деп-даа бодавас. Анаа-ла бажынынга суглай тыртып алган кижи дег чаннаар. Оларны моон-даа ынай санап болур. Мыңдыг кижилерни хумагалап, оларга кичээнгейлиг чорза деп бодаар мен. Культуравыс ындыг эвес боор-дур эвесие. Төрүмелиндеи сыгыртыр, хөөмейлээр кылдыр чаяттынмаан кижини чеже-даа кымчылаар, өөредир болза, оон чүве, үнмес.

СОНУУРГАЛДАРЫҢАР? — Хөгжүм херекселин кылыры, аная ойнаары, аялга бижиири, даш чонары, чарлап бижип, чурууру, Шагаа байырладының сценарийин бижип аары... Чангыс сөс-биле чугаалаарга, олар аная-ла культура ажылы-дыр. Олар бот-бодунга уугуг-ла шаптыктавас, харын деткижип каап турарлар. Чангыс иеиин төлдери болгаш ындыг ыйнаан.

СОРУЛГАҢАР? — Каракка көстүр, кулакка дыңнаалыр, думчукка чытталыр бүгү-ле чараш үүлдерни чонга пептередири. Чогаадыкчы аныяктарга сүмем — 9 шактан 6 шакка чедир ажыл шагы сагып ажылдаар болза, оон чүү-даа үнмес, чүү-даа чедип ап шыдавас силер. Чогаадылга ажылы — ырын ажыл. Кандыг-даа ажылдың аргазы турар. «Аътты аргамчы-биле, арзыланы арга-биле тудар» дижир. Арга херек болганда «кылаштап-даа чораш, төөмес оочургада-даа турган, узун орук-даа чораш, боданыы-ла чораанны «ботка херек» аваар. Тып чадап каан чүвеш херекчок черден, хенертен башче кире халып келгилээр болгай. Дүнелерде боданып ажылдаарга, улус-даа шаптыктавас, ырык-даа, шимээн-даа шаптыктавас, магалыг-ла.

«Чайын эки дыштанып алгаш, кыжын-на болзун» деп сонгаарладып болбас. «Ураи чүүл — хүнүзүүлү» дижири шын.

Албан чериниден азы чондан мактаалыг сөстер дынназа, «ковчуг мен» деп бодай бербес. Бодун богдага деннеи бээр болза, сагыш-сеткилди оожургадыр, моонну чоонадып, угаанны дөгейлендирер. Анаа сорук кирип, харыысалгазын бодап, сайыраап четкен черинден бичин-даа бол буруңгаарлаарын бодааны дээре. Мурнап турар эжиниге бак чүве бодавайн, «күжүр эрни, мен база чоонган мен» дээш шырбаар болза, ону эки адаарга дээр ыйнаан.

КҮЗЕЛИҢЕР? — Чамдык кижилерни дыннаарга, «пенсиялап алгаш-ла, чогаал бижип эгелээр-дир» дишкилээр. Алдан харга чедир аът мунуп өөрбээн кижини эмдик аъттың кырынга олурупса канчаар ирги? Ындыг белен деппе? Ия, дадай! Мөөй берзе канчаарыл? Кырган сөөк хээрек болгай. Тутчуру база берге. Назынында оон-биле орлаждып келген кижиге болза, өске херек. Анаа пенсия назыны — назын эвес. Бодалының таптыг-ла четчип быжып турар үеви. Мээн ынчаар дидим санап болур ажылым — ус-шевер ажыл. Хуумда чонар-дажымны амна шын чонун эгелептейн деп бодап турар мен. Өскелериниче хамаарыштыр «кагбас-ла, мен», кырган өзү-биле бичии-бичиилей «хапка суккаш, чүктээр-ле мен» дээр апаар.

ЧОНДАН ДИЛЕЭНЕР? — Бо чылдың июнь 5-те хүндүскүнүн 3 шакта республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге болуур деп турар мээн отчёттуг хуу делгелгемнин ажылышкынынче улустуу чалап тур мен. Бистер ажылывысты «чонум көрүп, чонумга артсын» деп кыйгы-биле кылып турар бис. Биске бөдүүн чонувустун үнелели дег дээрге шаннал чок.

ТҮНЕЛ СӨЗҮҢЕР? —Силер бүгүдениң ачы-буянынарда, бурган аныралында тайгактааштын тайып үжүп, дачыгаштын туруп чораш, алдан артты амыр-менди ажып келдим. «Чонум — чоорган, хөйү — хөйлеъ. Төрээн чонумга четтирдим!

ЧУРУКТАРДА: Б. С. Дупчүп, оон даштан кылган «Сүрүг буга» деп ажылы.

Бот-тывынгырлар дугайында бодал

ТЫВАЗЫВАС АЯЛГАЛАР

Тываның бот-тывынгыр композиторларының концерт биледин баш бурунгаар садып алган турдум. Хүнү, шагы кээрге, Улусчу чогаадылга бажынынче өөрүшкү-маңнайлыг, четтикээн чүве дег, далаш базылтым.

Кайы композиторнуң чүү деп аттыг чаа чогааткан ырызын дыннаар ирги мен деп кол-ла сонуургалым ол болган. Хамыкты мурнай залда көрүкчүлерниң эвээжин эскерип кагдым. Сактырымга, февраль айда ындыг ужуражылга-концертке көрүкчүлер ийи катап хөй болган чүве.

Тываның бот-тывынгыр сес композиторунун сөөлгү үеде чаа чогааткан ырларын дегерзин кичээнгейлиг дыннадым. Оларның эн улуу, хоочуну — Каадыр-оол Монгушович Бегзи. Ол чүгле композитор эвес, шүлүкчү, башкы, аныяк-тарны тыва романсты («Чүгле сеи сеи, ынаам»), баштайгы тыва вальсты («Тывада час») чогааткан боттывынгыр композиторларның бирээзи. Санап канчаар, Каадыр-оол — Тывага билдингир дыка хөй таныш, ырларның, автору, шүлүкчү, башкы, ол хөй чылдар дуңгузунда Тывага, чонга бараан болуп чор. Каадыр-оол Бегзиге мынчага дээр культураның алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг атты тывыспайн, үнелеп көрбейн баарга, пат кайгаар, хомудаар кижи-дир мен. Культура шугумунга ажылдаан чамдык кижилер ша-даа четпейн, үр-даа болбайн чыткаш, кандыг-бир хүндүлүг атты «ылдыртып» алганын шынчы, күш-ажылчы эвес деп бодаар мен. Каадыр-оолдуң чогааткан ырларының хөй кезии өзүлүп тывазыг, чараш, хоюг, дүрген доктааттынар.

Ынчалза-даа бо удаада оон М. Өлчей-оолдуң «Ак-Туруум», бодунун сөзүнге «Тайбың турзун» деп ырларының аялгазы сеткилимге кирбейн баады. Өзүлүг чингине тывазыг эвес, шуут орусуг база эвес. Тывазывас, хайнак шинчилиг аялгалар өске арткан композиторларның чогаал-ыры бүрүзүиле бар. Өзүлүг тыва эвес ортумак аялгалар 1960-1980 чылдарда төрүттүнген аныяк-өскеңге «солун-на» ыйнаан. Олар чүгле, «ынаам», «сарыым», «ынакшылым», «чүлүү-чүрээм» деп-ле адап, молаптар-ла ыры болза эки-багайы, тывазывас, орусуг, хайнаксыы-даа хамаанчокка дужа-келбиже адыш часкап алгыржып олурар болгайлар. Ынчангаш ыры-концертке аныяктар хөй чыглып, мен дег 50 хар ашкан улуг кижилериң хоюр көстүр чылдагааны ында. Чүге дээрге улуг назылыг кижилерге өзүлүг янгине тыва, хоюг, чараш, шөйдүнчек аялгалыг ыры херек.

Композитор кижиге тывазывас аялганы чамдыары белен. Ындыг аялганы орус национал херекселге тыва эвес музыкантыларның күзелдиг-биле ойнап эгелей бергени таварылга эвес. Ол тывалардың музыка ураи чүүлүнге хөгжүлдезиниң херечизи-даа эвес. Чамдык «Самагалдай», «Межегей», «Тоорукту долгай Тэндым», «Чымчак салгын» дээн ышкаш ырларны тыва хөгжүм херекселинге ойнаары эптиг. Чүге дээрге тывалар боттары чогааткан чингине тыва аялгалар-дыр. Ындыг тывазыг аялганы «бот-тывынгыр» ат эдилээн кижи бүрүзү чогаадып шыдавазы билдинкан ырларының хөй кезии өзүлүп тывазыг, чараш, хоюг, дүрген доктааттынар.

Ынчалза-даа бо удаада оон М. Өлчей-оолдуң «Ак-Туруум», бодунун сөзүнге «Тайбың турзун» деп ырларының аялгазы сеткилимге кирбейн баады. Өзүлүг чингине тывазыг эвес, шуут орусуг база эвес. Тывазывас, хайнак шинчилиг аялгалар өске арткан композиторларның чогаалы Черлиг-оол Куулар болгаш өскелердаа композиторга кан дег кадыкшылды, бүгү талалыг чогаадыкчы чедишкиннерни күзел, белектерни тывыскылаан.

Композитор Р. Кенденбильдиң ырлары база катап чаңгыланы эгелээн. «Оюмаа» деп ырыны Сергей Сокольников, «Хлеб-тарааны» Зоя Түлуш, Вероника Норбу, «Чечен биле Белекмаа» деп операдан ырларны Софья Кара-оол, Римма Доржу, Сергей Ондар соруктуг ырлап күүсеткеннер. Оон соонда Кызылдың ураи чүүл училищезинин сургуулдары иниги ырыны 40 ажыг кижи күүседип турда, ол өөредилге черинин директору Виктор Нагорный композиторга байыр чедирген.

Тываның алдарлыг оолдарының бирээзи, бодунун соонгаан Кенденбильдиң тургусканы «Хайыраан бот» деп шиидеп үзүүнү көрүкчүлерге солуп болган. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин директору Апыш Дамдынчап, республиканың культура ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы Елена Захаринская, культура ажылдакчыларының эвилелинин баштаар черинин өмүнээзиндеи Валентина Сүзүкей, Улусчу чогаадылганың культура төвүнүн директорунуң оралакчызы Светлана Сат, Тываның Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин мурнундан чогаалч

ТА ШЫН, ТА МЕГЕ

Бичинмден тура кедип өскен хевим тыва хеп чүве, ынчангаш-ла ындыг боор мен. Чанчыга бергеним ол ыйнаан. Тыва хепке ыпаам кончуг. Амдаа хөвеннiг тонумну кедип-теримге, чиик, чылыг, эптиг, дыка-да таарымчалыг. Артыында-ла дыштаны берген ышкаш апаар мен.

Эрткен чылдан бээр Кызылдың кудумчуларынга торгу тоннарын кеткилээш, чараш өскүг курлар-биле аян киир күржаңгылапкан аныяктарның көскүлери аажок апарган. Оларны көөрге, дыка чоргаарланчыг. Ылангыя чаштарын өөрээш, чарыннарының аразын куду салгылапкан, торгу тоннарлыг кыс ургуларының чаптаңчыы аажок. Кызыл хоорай ёзулуг-ла тускай национал республиканың төвү боон олзаланган дег сагындырар.

Чүгле хураган кежин торгу-биле додаалап кедеп албан эвес болбайн аан. Ол дүктүг хой кештерин, дүгүн таарыштырып, чангыс аай түүлеп турган, эки аңылыр чүгаш, хөөдүп, идээлээш, элин хандыр, чымчалыр эттээш, баарлап, довурактап, кыртыжын дүжүр өнеп, хоюглап каапкаш, ол-ла өнү-биле өн алгы тон даарап каарга, дыка-ла чараш боор чүве. Ынчаар кылган тонну кыжын кедерге чылыг-даа, чиик-даа, онзала болдур ийин.

Тыва тонну кедип өөрени бээрге, еске хептин кандайы кончуг, ында-мында чыыра тыртып алган ышкаш боор чүве-ле болгай.

Кадыг идикти шаанда кедип чораан мен. Үезинде база тааржып-ла турган эт. Ам көөрге бир янзы — монзугур-ла чүве. Бурунгунун улузу кыш, чай хамаан чокка кадыг идик кедип чораан. Кижинин чанчыкпас чүвези бар эвес. ол шагның улузунун кедип өөренгени ындыг турган боор ийин. Кадыг идикти кылырда, тыва кидис-биле хыглааш. улдунун үш-дөрт каът кидисти сыраааш, чогум дувуге кылын хөмну катай тутказ улдурар. Ынчангаш кыжын кедерге дыка чылыг. Улдуну хөм болгаш, тайгыры-ла кончуг болдур ийин.

Мен маңаа тыва хеп дугайында суртаал иептерлер дээш эвес, а тыва хептиң төөгүзүнүн дугайында дыннаанымны бижиир бодадым.

Эрткен 1991 чылдың октябрьда Улан-Удэ чораааш, ол хоорайда Моолдун төөгү музейинге сонуургаан кирдим. Ында шаандакы моол улустуң эдилел чораан эдилелдерин, кедип чорааны идик-хевин делгеп салган чорду. Музейнин тайылбырлакчызы меңи тыва кижи деп билип каааш-ла, сонуургай бергени ол боор, айтырыглар сала берди.

— Силерге мындыг эзер турган бе?

— Ам-даа эдилелле бар ийин.

— Оон эзенгилерни каичаар үнелээр силер?

— Эзенгилерним аары кончуг, арай мон-дур. Аар-даа болза. ону каастап каан турар боор чүве болгай, арылан бажы, кошкар бажы болгаш оон-даа өске дүрзү-хевирлерни сиилбин, каастап кылгаш, мөңгүнден каарга, чараш боор-ла чүве — дидим.

— Моңу эдилел чорааи силер бе? — дээш, кадыг идикче айытты.

— Мен болум безин кедип чораан мен ийин.

— Оон-биле эзенгиин каичап теверил, бажы хертештир, эзенгиден уштунмайн барбас бе?

— Өөрени бээрге, аваа боор чүве, улдуну кылын болгаш, соокта бутту эзенги хаарбас, харыы эки, чылыг боор. Мындыг идик-биле эмдик малды безин мунуптар-ла чүве болгай.

— Бо идик-хептин болгаш эдилелдеринда тыптын келген төөгүзүн чугаалап болур силер бе?

— Ол дугайын силерден сонуургаары күзенчиг-дир.

— Шаг төөгүде, Чингис-Хаанның чагыргазының дүшкениин сөөлүнде, оруктун ак-хааны Чөөн чуктүн кара кижилерин аът-мал мунгаанда кашпагай, олут-чыдын чок, алдырар-туттурар чүвези чок, хөлүн эрттир адыгуузун дайзын кижилер кылдыр чарлааш, оларны мал-маганга демейлеп, келер идик-хевин, эдилээр эт-херекселин тускай формалыг кылдыр чогаадып, идик, тон, эзер дээн чижектиг эдилелдерни халалыг, шаптыктыг, эптиг-ээлдек эвес кылдыр кылган дээр чүве — деп чугаалайдыр.

Ылангыя, кадыг идиктиң бажын хертеш кылдыр кылганының чылдагааны — эзерлиг аътты мунарга, дүжерге кашпагай эвес, аттаанырда эзенгиден оваарымчалыг тептинмес болза, идик бажы эзенгиже кирбес. Аъттан дүжерде бодамчалыг үжүлбас болза, илбектелип, аът хоюп-дывылаар болза, эзенгиге ызыртынып, озал-ондакка таваржып болур.

Эзенгиин аар, моң кылдыр кылганында база үжүр-ла бар. Ол база малга-даа, кижээ-даа халалыг. Моол азы тыва эзерге, мал дуюунга дөмей болу баска, ол аар эзенги малдың өштүнче хап, малды кемдедип база болур.

Моол-даа, тыва-даа тон уштуктуг турган. Шынап-ла, меңи бичин чоруур шаамда тыва-лар уштуу чок тон кетпейн чораан болдур ийин. Уштуктуг база тускай форма кылдыр санап чораан. «Уштуу чок тон думчуу чок кижиге дөмей» дижип, деннелге кылдыр чугаалажыры бичинмде дыннаан мен.

Тонну уштуктуг кылдыр кылганының үжүр, чылдагааның мынаар тайылбырлап чугаалаар болду:

Тоннун уштуун дужуулгелерге, мал дуюунга дөмей болу бээр. Кадыг идик кеткен кижи тонунун уштуун дужургеш, дөрт даван кыынга түрүптарга малга дөмей болу бээр. Оон-биле Чөөн чуктүн кара кижилерин адыгуузун малга демейлеп, доламчылап чорааның барымдаазы ол кылдыр тайылбырлаар кижи болду. Ону кижи тодаргай билир эвес, та шын, та меге чүвезин.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Чамдык бодалдар

АРЖААНГА ЧОРААНЫМ

Уру дугайында бижип турарларга катып база болумнун көргеним Уру хемнин каас-чараш бойдус бөйлаан болгаш оон ачылыг аржаанынга чедип чорааныммы бижип көрейн. 1972 чылдын июль айда ол аржаанга бир дугаар чедип, чалбарын киргеним ол. Дыка-ла чараш оран чораан. Ынчан школа дооскан чылым чүве. Ам чөөрби чыл болуп турары бе. Беш кижи ынаар аттанган бис, орук баштап чораан хоочун анчы честем Ооржак Дажы, үгбам Сүүрооол олар чүве (Олар ам кайызы-даа бистин аравыста чок)

Маңчүректен аттангаш, Көжээлээш, Чела, Ишкиннер башташ, Уру аржаанынга чедир ийи хонупораш, чедер чер чораан. Ёзулуг бурунгу арттарны ынаар чорааш көрдүм. Бедик арттарга дужуп доктаап, ак пөзүн баглап, ак чемин чажып, чалбарыыр чүве чораан. Хоочун анчының ынчангы чалбарыгларын кижи дыннап мага ханмас чорду.

Ынчан Уру хемнин ол чарыындан куду кожа-кожа аалдар хөй-ле чораан. Аалдарга кирерге магалын чүү дээр! Ак чемин делгээн, божа-хойгаан күткан турар, аътка шылап чорааннарга оон артык чүве турбас Ол черним аалдарының мал-маганын, аргазының аңын, хемнин балыының хөйүн магадаан мен.

Эрткен чылын июль айның өзегинде Бора-Тайгадан он ажыг аътты кижи аржаанга чедип, кадыывыс экижидип чордувус. Дыка хөглүг, солун чораан бис. Ылангыя Торлай-оол, Силис Ондарларның черге чоруп өөренгенин, эш-өөрүнге дузааргак, эвилеп, сагыш човангыры сеткилимни өөртүп чораан.

Аржаан чоогунда заповедник турлаанга бистин ийи обуг хамаатылар досту, «Аржаанда улус хөй, чөөрби кижиден хөй кижи киирбес бис, ол улус чөөнарга, аржаанче үнер силерге дээр болгу Чугаазының аянын билип турарывыска, эт, арага, өшку дугу, таакпы берзин дээр байдалдыг чорду. Ынчан амдажаан хамаатылар болду. Бо берге үеде кым-на кижи артык эт, таакпы ап чоруур деп? Мээн өөрлерим кончуг-даа шыырак эрлер чораан чүве, элээн шыңгыы чугаалашаш, аржаанче чорупкан бис.

Аржаанга баргаш, ында барган чон-биле амыр-менди солчүп чугаалаштывыс, чеден ажыг кижи барып билип алдывыс. Чаа келгеннерге дузалажып, оон-моон улус кээп, майгынаарывысты тургузупкан. Тыва улустуң шаг-төөгүден бир өөн чаагай чаңчылы ындыг болгай. Бот-боттарын хүндүлежир, келген аалчыларын уткүп, хүлээп алыр. Шайывысты хайындыргаш, үстүн кудуп, чемнивистин дээжизин ангылап алгаш, күргаг ыыштар чөөргеннээш, аржаан бажынга сан салып, шайывысты чажып, йөрээл номчудувус... Чалбарып, тейлеп, ак-көк пөстеривисти баглап, ёзулал кылганывыстын сөөлүнде, чоон пеш адаанда хорумнаалчак калбак даштар адаандан чайлаар үнүп чылар аржаанны ижиг эгелээн бис. Оон сөөлүнде шоргазынга кирер. Оон үнезин чоп билир. Чем кылырда ажыглаар ангы моргалап каан сүү база бар. баш каксыр соок аржаан база бар. Шынап-ла, хүүлгаазын оран . Аргага шуут үдүр аржаан дээр. Заповедниктин бир даргазы кижи аваа болунун чүүлер-бажынынга дөмейлеп, аргага ижип, аржаанга каксын түргаш, бергедей бээрге, вертолёт киирлиптип турда-ла, чок болган дээр. Оон-на ол хамаатылар ынаар киирип, каксырынга коптан хире. Бир эвес ол 1 дыг шенелдени эрткен болза, аваа тыва кижилерни шүүт киирбес турган боор. Хаында мырынай ол улустуң тыпкан аржааны апаар турган чадавас.

Ынчангаш мээн чангыс саналым бар. Мүн тос чүс бежен сес чылда ол аржаанны тыпкан анчы арат Ооржак Бышкак-Кара деп кижи дээр. Чонунга улуг буянныг ажыдыышкын кылган тыва кижидир. Ол аржаанны оон ады-биле адаза кандыгыл? Ол үеде ол чоокка аннап чораан, ан балыглай адыпкан, соонда чорун олургаш, изин көөрге, малгашка чыткаш, чорүй барган болган. Чыткан черинде ханны көөрге, өөн ак болган дээр. Ол малгаштын дөзүн дилеп чеде бээрге, чыды безин бир янзы үнүп чыдар аржаан боон-тур Эжин эдертип эккелгеш көргүзүп, баштай боду адыштааш, ижин көөрге, тускай амданныг боорга, аржаандыр деп тодаратқан чүве-дио. Ол хоочун анчының чонунга аксының кежин, биске арттырып каан олчазы ол. Тыва кижи аннап чораан, тыпкал олчазын дөгге үлежир чаңчылдыг. Ынчангаш оон кады аннап чораан эжи-биле оларның адынга тураскаал самбыра кылза, кандыгыл?

Ол аржаанга гастриттиг, ижин-баары багай, чүстери аарыг, сарыглыг кижилер таажыр. Чеже кижи эмненип, сегип, амыраап, чалбарыштейлеп чанмаан дээрил,

Юрий ХОВАЛЫГ.
Чадаана хоорай.

Эмчиниң сагындырыы, сүмези, тайылбыры

БОДУ ЭМНЕНИП БОЛБАС

Кижи бүрүзү кадык-шыырак, омак-сергек болурун, ушпа кырыгыже черле аарывазын күзээр. Ынчалзадаа сагыш ышкаш чүве каяа турар! Ол үгле күзелге артар, а херек кырында бис болганчок-ла аарый бээр бис. Алыс шыдан кайнаар ойталаар деп бис — амыдыралдың диалектиказы ындыг!

Биске таваржып кээр хөй санныг аарыгларның аразында ижин хозунун органнарының бөлүк аарыглары бар. Оларны эмчилер иниги атбиле «ижин хамчыы» («острый живот») деп адаарлар. Оларга аар (острый) аппендицит (согур-шөйүндү), аар холецистит, улуг-хырының болгаш он ийи илиг чоон шөйүндүнүн оюлганнаар аарыы (язва), аар панкреатит база оон-даа өске аарыглар хамааржыр. Ол аар аарыгларның бирээзи-ле ижин хозунга айыыл-халапты болдурун болгаш дарый кезип эмнээшкин негээр. Ынчанмас болза, кижинин амытынына ол дендии айыылдыг.

Адап, санаанывыс ол бүгү аарыгларның иниги демдектери — ижинге шыдажыр арга чок аарышкы. Ол доктаамал база өйлеп-өйлеп аарып кээп болур. Эгезинде үүгээр тургаш, сөөлүреди күштүг кылдыр аартып-даа болур. Ынчан күстурар. Чангыс эвес удаа күстуларгадаа аарыг намдавазын аараан кижи эскерип каар. Эзт шоолуг изивес, 37, 38 градус чедер, Аараан кижи хей үндүрбестен, куду олурупастай бээр. Ижин хозунун орта-ла билдинмес черинде аарышкының ындыг демдектери бар турда-ла, чамдык аарыг кижилер дүрген-ие эмчиге барыл шинчидериниң орнунга боду диагноз тургузуп, боду эмненгеш туруптар. Ынчап тургаш, аарыгны улам хөрлээледир, үезин узамдыктырар.

Бо байдалды өөренип көргеш, аарыг кижилерге айтырыг салып тургаш, статистиктиг чамдык харылар алганының түннели мындыг болган: ижин аарып, ижин хозунда аарышкы тыптып турар өйде гараан кижилернин үгле 34 хуузу эмчиге барган азы эмчи чалаан болуп турар. 18 хуузу — боду эмненип, анальгин дээн чижектиг аарыг намдадыр эм ижип, 3 хуузу — ижинни изиг чүве-биле чиниеп турган, база ол хире хуузу — аарышкыга шыдавайн, арага ижип турган болуп турар. А бир чамдыктары ижинте массаж кылып, эм оттардан хайындырган ханды, шай ижип турган болган.

Бодунуң кадыкшылынга кайы хамаанчок ындыг хамаарылга, боду эмненир, эмчиге баар үезин чылдырар чорук күзенчиг эвес нарыыдаашкынга чедирип, кезер эмчиниң безин күш четпейн баар аар аарыгларга чедирип турар.

«Ижин хамчыының» бир ындыг хуулуушкунунга сөөлгү чадага чедир баксырай берген ижин хозунун дегдириишкини — перитонит болур. Перитонит үгле аарыгдан эвес, кижинин бодунун бодунга кылган кеминг үүлгедиинден тыптып болур деп чүвени дыка хөй кижи билбес. Эмчи болуп ажыллан келген чылдарымдан бир мындыг таварылганы чижек кылдыр киирейн: саатталы берген бир хөрээжен улустан дыннап алганы арганы ажыглаан болган. Соора «эмнээшкиндей» бергедээн иени район эмнелгезинче эккел чорда-ла, орукка бак сыраааш, амы-тынындан чарылган. Перитониттээн ие үш хонук дургузунда ынчаар «аараааш», алды ажы-төлүн өскүс арттырган.

Бо үүлдү номчаан кижи бүрүзү «ижин хамчыының» кайы хире ондагайлыын медереп билип, эш-өөрүнге-даа угаадыр болза эки. Ынчаар аараан кижи 12 шак дургузунда эмчиге ыяап-ла баар, шинчидер ужурлуг. Бир эвес бажыңче эмчи чалаан болза, аараан кижини чыттырар, чемгербес, ижинге соок чүве салыр. Кандыг-даа эм ижиртип болбас. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, боду эмненип черле болбас.

«Ижин хамчыының» бир кол аарыы — аппендицит. Оон кол демдээ — хенертен шыдажыр арга чок кылдыр аартып, кижинин мырынай дедиедип кээри. Аваа база бир чижек: кезип эмнээр салбырның аарыг улус хүлээп алыр черинге ишти аараааш ийи хонган, дөртен харлыг эр кижини эккелген. Эдинин изин 38 градус. Ол ийи хонукта анальгин, амидопирин, ижин аарыынга удур дузалаар эмнер ижип келген болган. Иштин чылыг чүве-биле чиниеп-терге, күстуруп эгелээн. Ниитн байдалы харыксыраан. Ону кезип тура, эмчилер согур-шөйүндүүнүн өлүгленип өскерилгенин, перитонит эгелей бергенин көрүп кааннар. Эмнелгеге ону ам бир хонук орайтады эккелген болза, ол кижи дириг турбас турган.

Улуг-хырының болгаш он ийи илиг чоон шөйүндүнүн оюлганнаар аарыы эгелеп турда, ижининиң үстүү талазынга чидиг бистиг чүве-биле шашкылап турган ышкаш аарыыр. Аараан кижи олурар, турар, чыдар-даа аайын тыппастаар. Бо таварылгада база-ла эмчиниң дурген дузазы херек.

Аар (острый) холецистит— өт халдыынга дегдириишкин. Оон тыптыр чылдагааны — даштар көвүдээри. Даш чок холецистит база туруп болур. Ол хан эргилдезиниң өскерилгениниден тыптыр. База бир чижек: 52 харлыг хөрээжен кижиниң оң талакы эзгилериниң адаа шылап, чоорту аарып турар апарган. Элээн үе эрткенде аарышкы кедерээн. Аарыг кижи анальгин, папаверин, но-шпа ижип. оң талакы быктыына чылыг чүве салып, чиниеп турган. Боду ынчаар эмненирге-даа аарыг салдыымас болган. Ийи хонганда, сарыг күстурар апарган. Эзт изин 38 градус. Аарыг кижи дүрген эмчи дузазы чалапкаш, үгле ынчан кезер эмчиниң столунга четкен. Оон өдүүнүң халдыы өлүгленип эгелээнден база-ла перитонит тыптып орган болган.

Панкреатит — бестиг баарзыкка азы майылаага дегдириишкин. Оон тыптыр чылдагааны — өй-хемчээл, үе сагыыйн, кайы хамаанчокка чемненири. Оон колдуунда 40-60 хар үезинде хөрээжеснер (60-70 хуузу) аарып турар.

Панкреатиттей бергенде, төш кудуруунун адаанга хөлчок аартыр. Ынчаар аараанда аарышкы доктаамал болур. Курлакче өттүр аартыр. Аарыг ханылаанда — күстурар. Күстурган соонда, кезек үеде аарыг кижиниң байдалы үгээртейдаа берзе, зарыыры чеде читпес. Ижин хеверер. Хей үимес, куду олурупас. Аараан кижиниң ниити байдалы үр болбаанда-ла, аарыгып баксыраар, угаан албаарап болур.

«Ижин хамчыынга» хамааржыр чамдык аарыгар дугайында кыска тайылбырладым. Ижин бөөртөги, ижиншөйүндүүнүн хан адыышкыны дээн ышкаш оон-даа өске аарыглар база бар. Оларның кайызы-даа үгле кезип эмнээшкин негээр болгаш кижиниң амы-тынынга дыка айыылдыг. Оларның тыптып кээринин кол чылдагааннары — бирээде, чемненир чүрүм сагыазы, холга туттунгачын-на чип билири. Ийде, хей арагалаары, таакпы тыртары. Үште, ол аарыгларның бирээзиден-даа аарыг турар кижи болза, бажынынга ийикпе азы ажыылынга эпчок чүве дыннап, ажынып-хорадап азы хөлчок мунгараанда, ол аарыы кирер.

Бир эвес «ижин хамчыындан» аарый бергеи болзунаарза, дораан эмчиге барынар, сүмеден алынар, эмнединиер.

Петр БОСЕНКО.
Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг салбырларының аайы-биле дараазында мергежилдер талазы-биле бирги курска студентилер хүлээп алырын чарлап тур:

автотранспорт факультеди — автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агыйы мергежил;

тудуг факультеди — үлетпүр болгаш хамааты тудуг мергежили.

Бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери-биле төлевирлиг керээлер ёзугаар конкурстан дашкаар немелде хүлээп алыышкынны кылыр.

Кирип турарлар математикага, орус дыл болгаш литературага бижимел экзаменнерни, физикага аас-биле экзамен дужаар. Хүлээп алыышкының чаа дүрүмнериниң дугайында тодаргай медээни Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының хүлээп алыышкын комиссиязындан билип ап болур.

Шилип алган факультедин болгаш мергежилин айыткан хүлээп алыр дугайында институттуң директорунуң адынга билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртеминиң дугайында документ, № 089-у майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук, паспортун боду эккээр.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалында техниктиг дээди өөредилге черлеринче кирер күзелдиглерге белеткел салбыры ажылдап турар, кирериниң экзаменнеринге хамаарышкан методиктиг материалдар база бар.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга болгаш өске-даа техниктиг база технологтуг дээди өөредилге черлеринге кирер күзелдиг көдээ школаларының доозукчуларынга төлевир чок белеткел салбыры июнь 21-ден июль 10-га чедир ажыттынар. Аңаа математика, орус дыл болгаш литератураны, физиканы, химияны башкылаар.

Филиалдың адреси: 667001, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың № 4. Хүлээп алыышкын комиссиязы.

Тыванын кооперация-профессионал-техниктиг училищези

1992-1993 чылдарда дараазында мергежилдер аайы-биле сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур: үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарының садыгжылары, повар, кондитер кылыглар быжырыкчызы. Мергежилдер аайы-биле өөредилгенин хуусаазы 1 чыл.

Хүлээп алыр дугайында билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртеминиң дугайында аттестат, райпонун, сельпонун, ажылчын кооптун өөредип чоруткан бижии. 3×4 хемчээлдиг 5 фото-чурук, № 086-у майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, паспортун боду эккээр.

Хүлээп алыышкын комиссиязы июль 1-ден 17-ге чедир ажылдаар. Кирер күзелдиг кижи бүрүзү-биле хууда беседалажыышкынны эрттирер. Училищеге хүлээп алган дугайында дыннадыгны абитуриентиниң бажың адрезинче чорудуп бээр. Өөредилге үезинде стипендияны төлээр, ниити чурттаар чер-биле хандырар. Училищеге өөренип турган үези ниити күш-ажыл стажынга кирер.

Тыва төпкооптун чагыынга немештир организацияларның, бүдүрүлгелерниң, өске-даа черлерниң, тус кижилернин өөредилге өртээн төлээн чагыын ёзугаар сургуулдарны база хүлээп алыр: садыгжыга — 25, поварга — 5, кондитер кылыглар быжырыкчызынга—5 кижини өөредир. Ынчаар өөренир сургуулдарга стипендия төлевес, бүдүрүлгелерниң, организацияларның киирер акшазы 9 мун рубль.

Училищенин адреси: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, № 41 бажын, телефоннары 2-55-07, 2-36-54.

КЫЗЫЛ-ДАГЖЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг суурунга Тываның хоочун мөгези Киров Хунажыкович Хомушкунуң шаңналы дээш тыва хүреш 1992 чылдың июнь 14-те 14 шакта болуп эртер.

Аңаа киржир күзелдиг мөгелерни Кызыл хоорайдан болгаш районнардан келирин чарлап тур.

Шүүлген мөгеге аът шаңналын тыпсыр.

Маргылдаага өшкү ажыл-агыйлыг «Кызыл-Даг» совхоз болгаш Кызыл-Даг көдээ Соведи деткимчени көргүзүп турар.

ОРГКОМИТЕТ.

Бо чылдың июнь 13-те эртенгинин 10 шакта Чөөн-Хемчик районнуң «Искра» совхозунга Тываның сураглыг хөөмейжизи Комбу Сембил оглу Ондарның төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл болганынга тураскааткан **ХӨӨМЕЙЖИЛЕР КОНКУРУЗУ** болур.

Аңаа шылгараан хөөмейжини эзерлиг аът манап турар. Ол ышкаш 32 мөгенин хүрежи болур. Шүүлген мөге 2000 рубль шаңналды алыр.

Оргкомитет, республиканың Улусчу чогаадылга бажыңы.

ТЫВАНЫҢ КОММЕРЦИЯ-ХАРЫЛЗАШТЫРЫКЧЫ КОМПАНИЯЗЫ

биче бүдүрүлгелерни, тараачын, арат база фермер ажыл-агыйларын, кооперативтерни 1992-1993 чылдарда материал-техниктиг хандырылга талазы-биле коммерция-харылзаштырыкчы ачы-дузаның керээлерин чарып алырынче чалап тур. Материал-техниктиг хандырылганын магадылалы ол болгай. Чагыгларны **1992 чылдын июнь 10-га** чедир киирер.

«Үш-Белдир» болгаш «Чедер» курорттар чайгы кадыкшыдылга сезонунун үезинде дыштанырының путевкаларын организацияларга, бүдүрүлгелерге, кооперативтерге, бичежек бүдүрүлгелерге, профкомнарга болгаш хуу кижилерге садып турар.

Адрези: 667001 Кызыл хоорай, Юбилейная кудумчузу, бажын № 7, телефону 3-10-77.

МАГАДЫЛАЛЫ—ДЕЛЕГЕЙ РЫНОГУНУҢ ДЕННЕЛИ

Амгы үеде республикада сыынның болгаш ивиниң мыйызы бөдүүн, чамдыкта харыкчок чегей аргалар-биле ажылдап кылдынып турар деп чүве билдингир. Ынчаганының хараазы-биле оон эвээш эвес кезин үрелип, ажык чок апарып турар, оон түннели — хөй-хөй муң рубльге болгаш валютага каражa чедиртинип турар.

Сыын болгаш иви мыйыстарын эки шынарлыг, делегей рыногунуң негелделериниң деннелинге чедир ажылдап кылыр чаа бүдүрүлге Кызылда ажыттынган. Республиканың аныыр ажыл-агыйларының, ивижи совхозтарының удуртукчулары болгаш специалистери, ивижилер ол бүдүрүлге-биле керээни чарып ап болур.

Бүдүрүлгениң идегелдиг технологиязы база ажылдап каан продукциязының эки шынары мыйыстарны эң беднк делегей өртектеринге садар арганы бээр.

Күзелдиглер бүдүрүлгениң **3-19-59** база **3-05-03** телефоннарынче дүн-хүн дивейн долгап болур.

ИЮНЬ 5-ТЕ

КИНО

«НАЙЫРАЛ»: «Звезда» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозал. «Свободные, вооруженные, опасные» 9.30, 11.30, 13.30, 17.30 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа. «Шын» солуннун редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнун оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнун оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛЛИСТЕР-
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; хүндүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

ЧАГАР САНЫ: «Тыва сөдаяк № 363305».

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунун типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 107.